

**СЛОВО ЗА ЗАСУХАТА И ЗА БОЖИИТЕ НАКАЗАНИЯ –
ТЕКСТОЛОГИЧЕСКО И ИЗВОРОВЕДСКО ИЗСЛЕДВАНЕ**

Явор Милтенев

Институт за български език, БАН

**A STUDY OF THE SOURCES AND TEXTUAL TRANSMISSION
OF THE MEDIEVAL SLAVIC *SERMON ON THE DROUGHT
AND THE PUNISHMENTS INFLICTED BY GOD***

Yavor Miltenov

**Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences**

Резюме. Студията е посветена на проучване на историята на *Слово за засухата и за Божиите наказания*, средновековно поучение без открит конкретен гръцки източник. Изследват се групирането на привлечените за изследване славянски преписи, лексикалните особености, междутекстовите връзки и принципите на изграждане на архетипа, основанията за включването му към вероятните произведения на Климент Охридски или неговите ученици. В приложение е публикувано издание на поучението с критически апарат.

Ключови думи: Климент Охридски, Златоструй, текстология, Повесть временных лет, старобългарска ораторска проза

Abstract. The paper aims at examining the *Sermon on the Drought and the Punishments Inflicted by God*, a medieval Slavic text which has no traced Greek original. The branches of the manuscript tradition are identified by the means of text critical juxtaposition, the intertextual relations, structure and lexical features of the archetype are explored, as well as the grounds for attributing the sermon to Clement of Ochrida or his follower. An edition of the text is appended at the end of the article.

Keywords: Clement of Ochrida, Chrysorrhoeas, textual criticism, Russian Primary Chronicle, Old Slavonic homiletics

Слово за засухата и за Божиите наказания е едно от важните хомилетични произведения в славянската средновековна литературна традиция. Основно място в него заема темата за това, че природните бедствия, войните и епидемиите са изпращани от Бог като наказание на хората заради умножаването на техните грехове, заради недостатъчната им религиозна отдаденост и липсата на покаяние. Редица славянски книжовници и проповедници намират в тази универсална миросгледна концепция и в начина, по който тя е интерпретирана, необходимата опора за обяснение на определени събития и нужните напътствия за своето паство. Поучението има няколко десетки преписа и се помещава в една или друга форма в различни ранни и по-късни състави като *Златоструй*, *Златоуст*, *Измарагд* и други сборници, а в научната традиция то дължи известността си най-вече на преработения и съкратен вариант, включен в *Повестъ временных лет* и в едно компилативно съчинение на (Псевдо-)Геодосий Печорски.

Макар често в ръкописите да се приписва на Йоан Златоуст, *Слово за засухата и за Божиите наказания* няма открит византийски първообраз. Определени вътретекстови свидетелства почти напълно изключват вероятността такъв да бъде намерен. От една страна, както показват няколко проучвания, авторът ползва готовия старобългарски превод на хомилията *In plagam grandinis* (*Слово за градобитието*) от Григорий Богослов; от друга страна, той е вплел в структурата на своето произведение типични за творчеството на Климент Охридски топоси – невъведена в научно обращение особеност, която насочва към славянски произход на текста. Преди да разгледам тях обаче, ще се спра най-напред на текстологическите взаимоотношения между преписите на словото в *Златоструя*, смятани в науката за най-пълни и изправни. Следващата задача на проучването е да се провери мястото в традицията на други публикувани версии на поучението. В края въз основа на съвкупността от анализирани характеристики ще предложа наблюдения върху някои от параметрите на архетипа с оглед неговите извори, междутекстовите връзки, които реализира, и езиковите му особености.

1. Слово за засухата и за Божиите наказания в редакциите на *Златоструя*. Старобългарската антология *Златоструй*, съставена през първата четвърт на X в. по инициатива на цар Симеон, е достигнала до нас с посредничеството на няколко вторични сборника с постоянен състав, наричани в палеославистиката „редакции“¹. В пълната редакция от 138 слова, позната по няколко десетки преписа, *Слово за засухата и за Божиите наказания* е включено като осемдесет и пето поред поучение (отгук насетне означавам тази версия с L85), а в кратката редакция на *Златоструй* е поместено като четиридесето (S40)¹. То е използвано и от съставителите на две Златоустови

¹ Версията S40 е издавана при публикацията на два ръкописа, съдържащи кратката редакция – Макариевите чети-минеи (ВМЧ/VMCH 1899, 1364–1368) и Ф.п.1.46 от XII в. (Георгиева/Georgieva 2003, 182–185). В изданието на И. И. Срезневски пре-

сбирки, за които има основания да се отделят съответно като трета и четвърта редакция на *Златоструй*. Те са запазени в единични сръбски кодекси – № 386 от сбирката на Хилендарския манастир и № 115-бум. от съхраняваната в Държавния исторически музей в Москва сбирка на Воскресенско-Новоийерусалимския манастир. *Слово за засухата и за Божиите наказания* е четиридесет и пето подред в хилендарския ръкопис (H45) и двадесет и трето във воскресенския (V23).

Споменатите четири хомилетични колекции са заели директно или опосредствано² поучението от своя общ източник – протосбирката *Златоструй*, в която наред с преводите на Златоустови и Псевдо-Златоустови произведения са били включени и няколко старобългарски поучения, надписани с името на най-авторитетния византийски проповедник³.

Първият изследовател, който работи задълбочено с преписите на *Слово за засухата и за Божиите наказания* в *Златоструя*, е И. И. Срезневски. В една своя кратка статия (Срезневский/Sreznevskij 1867, 34–43) той съумява да събере на едно място най-важните елементи, които служат като фундамент за следващите проучвания: дава данни за разпространението на словото, сравнява версиите в пълната и кратката редакция на *Златоструя* с извадките в *Повесть временных лет* и в компилацията на (Псевдо-)Теодосий Печорски, извършва издание на текста. В края на работата ученият маркира степента на преработка на словото в руските по произход произведения и постановява зависимостта им от *Златоструя*. Детайлна текстологическа съпоставка между версиите, помествани в наследниците на цар-Симеоновия Златоустов свод, досега обаче не е извършвана. Срезневски публикува един препис от кратката редакция с разночетения по един от пълната, южнославянските свидетели все още не са станали известни на науката, а целта на автора и на следващите изследователи е да се установи историята на текста с оглед на руските про-

писът от XII в. е допълнен с четения по един препис на L85 (Срезневский/Sreznevskij 1867, за това издание вж. по-долу в настоящото изследване).

² Пълната и кратката редакция със сигурност представляват независими разклонения, възходящи към общ източник. Съставителите им са ползвали първоначалния *Златоструй* като свод, от който са направили свои подборки. Много от поученията в третата и четвъртата редакция са изпитали в текстологическо отношение влияние от кратката, но съдържат и текстови версии, които се различават или не присъстват в нея. Изследване на текстологическата история на редакциите вж. у Милтенов/Miltenov 2013.

³ Сред десетината поучения с неоткрит гръцки оригинал, които намират място в редакциите на *Златоструй*, трябва да се изгъкнат *Слово за Света Троица и за сътворението, и за съда*, за което се предполага авторството на Климент Охридски (Туницкий/Tunitskij 1904, вж. последно Милтенов/Miltenov 2016a), *Слово за прелюбодейците и двуженците*, в което също се съдържат типични Климентови топоси (Милтенов/Miltenov 2016b) и преработката на *Поучението за спасение на душата*, приписвано на черноризец Петър (Милтенов/Miltenov 2015).

изведения, които го ползват. В настоящото проучване, както бе споменато, фокусът ще бъде насочен в друга посока – към текстологическа съпоставка на преписите в редакциите на *Златоструй*. За целта разполагам със следните свидетели:

Преписи в ръкописи, съдържащи пълната редакция на *Златоструй* (L85):

- D** РГБ – Москва, Русия, сбирка на МДА, ф. 173.I, № 43, 1474 г., л. 446r–448v⁴;
- E** РГБ – Москва, Русия, сбирка на МДА, ф. 173.I, № 44, втора четвърт на XVI в., л. 369r–371r⁵;
- G** ГПНТБ – Новосибирск, сб. на М. Н. Тихомиров, № 6, л. 318a–319d⁶.

Преписи в ръкописи, съдържащи кратката редакция на *Златоструй* (S40):

- P** РНБ – Санкт Петербург, Ф.п.I.46, XII в., л. 127a–128d⁷;
- R** БАН – Санкт Петербург, 33.16.15, 1407 г., л. 126v–129v⁸;
- U** ГИМ – Москва, Синодална сбирка, № 988 (Успенски препис на Великите чети-минеи на митрополит Макарий), XVI в., л. 506c–508b⁹.

Препис в ръкописа, съдържащ третата редакция на *Златоструй*:

- H45 Хилендарски манастир, Атон, № 386, XIV в., л. 213r–215r¹⁰ (дефектен препис, липсва около половината от края на текста).

Препис в ръкописа, съдържащ четвъртата редакция на *Златоструй*:

- V23 ГИМ – Москва, сб. на Воскресенско-Новойерусалимския манастир, № 115-бум., л. 99r–103r¹¹.

⁴ Описание на ръкописа вж. у Леонид/Leonid 1887, 66–68. Писан от дяк Андрей от гр. Твер в Киево-Печерската лавра.

⁵ Описание на ръкописа вж. у Леонид/Leonid 1887, 54–66.

⁶ Описание на ръкописа вж. у Тихомиров/Tihomirov 1968, 15.

⁷ Описание на ръкописа вж. в СК/SK 1984, № 74; СК/SK 2002, 563–565 (№ 74); Фомина/Fomina 1993, 44–53; Георгиева/Georgieva 2003.

⁸ Описание на ръкописа вж. у Срезневский, Покровский/Sreznevskij, Pokrovskij 1915, 158–167.

⁹ Описание на ръкописа вж. у Горский, Невоструев/Gorskij, Nevostruev 1884–1886; Иосиф/Iosif 1892; Протасиева/Protas'eva 1970, 170–173, 194–195 (№ 798). Ползва се според изданието ВМЧ/VMCH 1899, 1364–1368.

¹⁰ Описание на ръкописа вж. у Богданович/Bogdanovich 1978, № 386; Matejic, Thomas 1992, 501; Турилов, Мошкова/Turilov, Moshkova 1999, № 259 и приложената литература. За състава вж. също Иванова/Ivanova 1976; Милtenов/Miltenov 2013, 137–154.

¹¹ Сръбски ръкопис, писан на Атон в третата четвърт на XIV в. от книжовника Дамян. За ръкописа вж. Амфилохий/Amfilohij 1875, 171–172; Турилов, Фомина/Turilov, Fomina 2000, 111; Милtenов/Miltenov 2013, 155–166.

Взаимоотношенията между т.нар. редакции на сборника *Златоструй* и мястото им спрямо архетипната цар-Симеонова колекция са относително добре проучени. По правило пълната редакция пази по-коректни текстови версии, докато в кратката често има следи от подновяване на всички нива: съкращения, добавки, преосмисляния и замени. Поученията в третата и четвъртата обичайно се съгласуват текстологически с тези в кратката редакция, но има и няколко знакови изключения, удостоверяващи, че тези две Златустови антологии имат независим достъп (директен или опосредстван) до първоначалния текстов корпус. Разбира се, това е едно опростено представяне на доста сложна иначе традиция, от която са изгубени немалко сегменти и поради това една стема на колекциите би носила елемент на условност.

Слово за засулата и за Божшите наказания само донякъде потвърждава тези зависимости. И тук H45 и V23 формират една текстологическа група с S40, а L85 се различава от тях там, където те съвпадат, затова се обособява като отделно разклонение. За разлика от преводните текстове в *Златоструя* обаче в този случай поради отсъствието на гръцки оригинал различията обикновено не могат да се класифицират категорично и аргументирано като първични или вторични, така че е трудно да се установи коя версия по-коректно препредава архетипа. Така четенията в L85 и ч(с)тъ [34]¹², и [39], и вс(л) члкъ [81], л'кпо [91], всего [109] не се потвърждават от S40, H45, V23, но не е възможно да се каже с положителност дали те се дължат на добавки във версията от пълната редакция, или на липси в протографа на другата текстологическа група. По същия начин примерите за дума или фраза в повече в S40, H45, V23 не могат със сигурност да се смятат за вторични добавки, тъй като съществува възможност и да са липси на изконни четения в L85, срв. живоуцие скончати S40 и живоуцие скончати V23 вместо кончати [6], четенето с'бтъмъ S40, V23 или с'бт'ми H45 след и [24], и на тр'бкы след игрица [28], възиш'ктѣ соуда и след творити [67], ѿ всего пощеніе след въз'дръжаніе [73], и з'локою или злокою след величаніе(м) [75], пр'слоушаниемъ след в рани [80], нты след сътвори [82], кобъми след срашми [89], присно след в'падае(м) [93], и вс'бхъ слоужбъ ѿго след ѿго [98], равъно след поклонніе [106] и др. Два примера в библейски цитати сякаш свидетелстват за по-изправен протограф на S40, H45, V23 (вж. вты [21], и смокъви ваша [26]), но и за тях нямаме сигурни доказателства, че не са резултат от по-късно подобряване на първоначалния текст. Във всеки случай ексцерпираният посредством съпоставителното изследване материал позволява да се подкрепи изводът, че и двете текстологически групи трябва да се имат предвид за изследването на характеристиките на архетипа, защото въпреки предполагаемото с голяма степен на вероятност редактиране в източника на S40, H45, V23 неточности и промени присъстват и в L85.

¹² Тук и нататък цифрата в квадратни скоби обозначава номера на различенето.

Групирането на преписите в рамките на *Златоструя* се потвърждава и от по-големи текстови цялости, предадени нееднакво съответно в L85 и в S40, H45, V23. Например L85 предава по-лошо една референция към Мал. 2:5 (вероятно пропуск поради хомойотелеутон *мене — имене*) и по-различно съпътстващия го текст, срв. *законъ же мои дахъ емѣ заповѣда(х) емоу слоушати мене и ѿ лица моего воати сѧ имени мо(е)го*, докато в S40, H45, V23 този пасаж гласи *законъ мои истънъ бѣ /H45 ю(с)/ съ нимъ жизни и мироу и дахъ юмоу воазнию воати сѧ мене и ѿ лица имене моего воати сѧ юмоу* [41]. Вместо *призирае(т)* и *мѣтвы его послоушае(т)* втората текстологическа група предлага по-разгърнатото *очи свои ѿвзраеѣтъ и оуши свои къ мѣтвѣ юго прилагаеѣтъ* [72], вместо *тѣмъ прелъщеніе(м) ѿпа(д)ше бѣа вѣсѣми нарекоша сѧ в нея фигурира иже прѣльщеніемъ ѿ бѣа остоупльше вѣсѣми прѣтвориша сѧ* [78], на мястото на *вѣ вси злобѣ волю его дѣе(м)* се чете *къ всѣмъ зълбѣ юго сластьно пририцанъ и приемлемъ злонавына /злонавына P/ юго къзни* [92].

Друг критерий за разграничение между L85 и S40, H45, V23 са предпочитанията към един или друг синоним, например *недоугы* срещу *газми* във втората група [22], *бѣгаа* срещу *добраа* [23], *злаа* срещу *пронириваа* [29], *лестъ* срещу *проказство* или *проказнство* [32], *токмо* срещу *тѣчию* [53], *злъ* срещу *зълбѣ* [61], *наоучите сѧ* срещу *навыкнѣте сѧ* [66], *потците* срещу *оустръмитѣ* [68], *сопѣльми* срещу *троубами* [88], срв. също *останѣм сѧ ѿ злы(х) дѣлѣ* срещу *останѣте сѧ ѿ зълбѣ вашихъ* [65], *скврѣными* срещу *прѣльстѣными* *тѣми* [95]. Важно е да се отбележи, че S40, H45 и V23 свидетелстват за употреби на *прониривѣ* ‘зъл, лукав’, *проказство* ‘измама’, *язва* ‘болест’ и типичната за словото *зълбѣ* ‘пороци, лоши дела, навици, мисли; грехове’, за които е вероятно да са били присъщи на оригинала в сравнение с по-обикновените техни синоними в L85.

В други случаи различията между текстологическите групи се състоят в контекстуални замени, които частично променят смисъла и също са свързани с намеса на редактор, например вместо засвидетелстваното в L85 *ни тако* в S40, H45, V23 се чете и *такѣ* [27], вместо *да* — и *азъ* или само *азъ* [48], вместо *и* — *доньдѣже* [49], вместо *ег(д)а во рече* — *боудеть во рече югда* [55], вместо *прѣгрѣшеніа своа* — *всѣа прѣгрѣшеніа* [71], вместо *азъ во* — *аще* и [74], вместо *погыбель* — *зълбѣ* [79], вместо *до ннѣ же* — и *юдинако* [83], вместо *ико обѣщахом сѧ вѣ* — *такѣже сѧ обѣщахомъ* на [96] и др. Някои от членовете на групата S40, H45, V23 не подкрепят определени диференциращи варианти и може би това е указание за вторичността им. Например четенето *наша*, което обединява S40 и V23 срещу *своа* в L85, е пропуснато в H45 [25], също както и *не оулоучаемъ*, което е алтернатива на *не пріемле(м)* [54]. По подобен начин четенията на *ма* в S40 и H45 и *къ мнѣ* в L85 са напълно елиминирани във V23 [51] (други примери вж. по-долу при особеностите на V23 и H45).

Понякога едно от двете коментирани разклонения в традицията на *Слово за засухата* и за *Божиие наказания* възпроизвежда писаческа грешка, обусловена от близостта в графичния и фонетичния облик на определени думи,

срв. *ваши*(*χ*) L85 – *нашихъ* S40, V23 [19], *вашъ* L85 – *вамъ* S40, V23 [35], *Ѡ* L85 – *ѡ* S40, H45, V23 [45], *вы* L85 – *въшы* S40, от. V23 [100]. Изглежда, L85 съдържа по-изправен текст в случая с новозаветната референция *нѣ акы свинѣа въ калѣ грѣховнѣ(м) пр(с)но валающе сѧ*, крайт на която S40 и H45 предават с *калающе сѧ* [16]. Обратно, при двойката *ратными* L85 – *ратыми* S40, H45, V23 [9] грешката сякаш е в преписите в ръкописите, съдържащи пълната редакция на *Златоструй*.

Накрая обособяването на двете текстологически групи се потвърждава и по отношение на различното морфологично оформяне в определени случаи като *ласкосръ(д)ство(м)* – *ласкръднѣмъ* [7], *казнѧ* – *кажѧ* [10], *невѣрованію* – *невѣрнію* или *невѣръствию* [33], *бѣви* – *бѣу* [77], *враж(д)ами* – *вражени* [90], *овѣщахо(м)* – *овѣщавемъ* [101] и др.

От направените наблюдения следва изводът, че пред нас са две текстологически разклонения на *Слово за засухата и за Божиите наказания*, всяко едно от които предава общия източник без значителна преработка, без липси на големи текстови отрязъци или добавки. Промените в тях са се случили или по време на нееднократното преписване, или (най-често) са резултат от целенасочена редакторска работа – и на съставителя на пълната редакция на *Златоструй* от 138 слова, и на автора на версията, отразена в S40, H45 и V23.

Доколкото не разполагаме с гръцки текст, нито едно разночетене не може да бъде пренебрегнато, освен когато не става дума за очевидна грешка. Конституирането на двете текстологически групи и съпоставителният анализ дават възможност да се проследи изправността и надеждността на свидетелите и да се отделят примери за именно такива неточности, появили се изпод перото на по-късни преписвачи и/или редактори.

Прави впечатление, че най-ранният препис на поучението от XII в. (*P*), който неколкократно е приеман като най-подходящ за издание, съдържа известен брой собствени четения. Те са резултат от неразбиране или механични грешки, срв. например вторичните замени на *тѣщѣтоу* с *тѧготоу* [3], на *възрѣкти* с *възълѣтати* [4], на *прошеніа* с *прошениа* [62], на *проперѣте* с *протерѣте* [69], на *злонравныа* със *злонравна* [92] и пропуските на и *таковъ неистовство* [84] и *его* [99]. Рядко се срещат и примери за допълнителна лексикална редакция, срв. например *замяната на безаконіи(χ) с лъжезаконихъ* [5], на *всѧ* с *всѧкоа* [108]. От друга страна, *P* единствен пази няколко архаични варианта, подложени на замяна в другите преписи на поучението от кратката редакция на *Златоструя*. Формата *язми* засвидетелствана в *P*, а също и в H45, V23, е заменена в привлечените за съпоставка тук преписи *R* и *U* с *волѣзъми* [22], по същия начин словосъчетанието *смокъви ваша* е заменено със *смокъвеніе ваше* [26], а *ковъми* – с *ковлеными* (*R*) и *ковленіи* (*U*). Единствено *P* е съхранил формата *оуѣбницѧ*, докато всички останали преписи и версии предпочитат *гоуѣбницѣ* [64].

Версията H45, за съжаление, е непълна, изгубена е цялата втора половина от текста на поучението поради липса на листове в антиграфа или протографа.

Достигналият до нас текст се съгласува с S40, а индивидуалните варианти не са много: замяна на *пoмышлaющe* с *пoминaющe* [8], на *ны* к *сoб'к* с *в'сe ны* [11], на *вeлa* с *всe* [12], на *пp'км'ъ* със *самъ пpр(о)къ* [15]. В повечето случаи това са поправки, мотивирани от стремеж да се уясни текстът. Най-характерният пример за „лошо подобряване“ е промяната в библейския цитат Прит. 1:28 от *възищoу'тъ мeнe зл'и на възидoу'тъ ищoу'щeи зл'и* [57] (първият вариант отговаря на гръцкия текст по Септуагинта ζῆτῆσοῦσίν με какоῖ). В други случаи целта е била да се усили въздействието на текста, срв. например добавката *сoушeиo* *пoрaзиxъ вы* и [21] отново в старозаветна препратка, в която се изброяват изпращаните от Бог бедствия (Ам. 4:9). Пропуските в H45 са малко – *наим'ннкa* [42] и два примера, при които другите версии се колебаят: елиминирани са вариантите *наша* и *свoгa* [25], както и *нe пp'емлe(м)* и *нe oу'лoу'чaем'ъ* [54].

Преписът на *Слово за засухата и за Божиите наказания* в четвъртата редакция на *Златоструй* (V23) за разлика от H45 е пълен, но също като него се отличава с някои изолирани и непотвърдени от традицията лексикални разночетения. Тук *кoлзнь мoж* се заменя със *страхъ мoи* [36], *air'к* с *въз(д)oу'с'к* [37], *пoтoчи(x)* с *oтвp'зoхъ* [38], *зв'кри* със *скoты* [40], *с'дp'зaетe* с *вp'цaетe* [44], *г(с)д'ствo* с *вл(д)ч'ствo* [105]. На грешка в процеса на преписване или неточна замяна можем да отдадем появата на *пp'вoюe* вместо *пpавe(д)нoе* [13] и *сoу'етн'к' рaбoтaющe* вместо *сoу'етeн'ъ рaбoтaли б'oу* [52]. Само в два случая е пропуснат текст, най-вероятно съзнателно – *ли тaкo и ψи на свoл в'лвoтинны възвp'щaющe сa* [18], израз, който е част от библейски цитат, но или не се е харесал на редактора, или е бил случайно пропуснат поради сходно завършващи фрази, и вариантите *к'ъ мн'к* L85, на *мa* S40, H45 [51], между които не е направен избор и са отпаднали от текста на V23. Това е между другото типична особеност на тази версия: често, когато преписите от двете текстологически разклонения се разминават, съставителят на тази сборка е пропускал несигурното четене или е предлагал свое. Преписът на *Слово за засухата и за Божиите наказания* не е изключение – например вариантът *стpaнoу* се появява на място, където останалите версии предлагат *пp'д'к'л'ъ*, *д'к'л'ъ* и погрешното *дeнь* [20], съчетанието *вин'нaгa* и *мaсл'нaгa* *стoи* срещу *винa* и *м'л'кa* или *вин'нaгa* и *м'л'кнaгa* [63], *oу'гaнaю'тъ* е алтернатива на *нeнaвиди(т)* и *oу'б'к'гaю'тъ* [85], *всeг(д)a* – на и и *пpиснo* [86], *пp'к'льщaюe* – на *ѡ'лoу'чaл* и *пp'к'вaвлeтa* S40.

От направените наблюдения става ясно, че всеки свидетел и всяка група преписи съдържат следи от редакторска работа, неточности или писачески грешки. Очевидно и L85, и S40, H45, V23 още в началото на своето формиране, а и по-късно, са трупали различни отклонения от изходния текст. Разбира се, тези отклонения по никакъв начин не може да се смятат за кардинални, за такива, които целят да създадат нов текст, да променят неговата насоченост и послание, обем и съдържание. В този смисъл можем да заключим, че всички разгледани дотук свидетели на словото предават с незначителни изменения своя общ източник, който е бил междинно звено между архетипа и наследниците на *Златоструя*.

2. Слово за засухата и за Божиите наказания в източнославянската традиция. Почти всички известни преписи на *Слово за засухата и за Божиите наказания* се поместват в руски по произход ръкописи¹³. В редакциите на *Златоструя* интересувашото ни слово е съхранено в над 35 източнославянски преписа, най-ранният от които, както бе посочено, е от XII в. Разполагаме също и със свидетели на текста в други сборници, датиращи от XIV в. (Творогов/Tvorogov 1999, 23 (№ 9); Черторицкая/Chertoritskaja 1994, № 04.4.01; Буланин и др./Bulanin et al. 2014, 176), в повечето от които поучението е обвързано с постния цикъл. Несъмнено тези необнародвани текстови варианти биха имали важно значение за реконструиране на традицията и трансмисията на интересувашото ни поучение, но тъй като не са ми достъпни, остават извън обхвата на настоящото проучване. Други важни свидетелства за разпространението на словото в източнославянска среда се откриват в сборници с постоянен състав, достигнали до нас в преписи от XV в. и по-късно.

2.1. Златоуст. В сборника *Златоуст* интересувашото ни поучение се помества под заглавие *Слово за Божиите наказания и за страданията* и е предназначено за тридесет и шестата неделя след Все светии. На това място то се среща в традиционния състав на популярната разновидност, съдържаща текстове за цялата година (Творогов/Tvorogov 1985, 284; Черторицкая/Chertoritskaja 1994, № 44.0.01, 56.0.04; Гранстрем, Творогов, Валевичюс/Granstrom, Tvorogov, Valevichjus 1998, № 43). Един препис от такъв състав е публикуван в книгата на В. В. Милков (Милков/Mil'kov 1997, 177–183)¹⁴. За съжаление, изданието страда от две важни несъвършенства – отсъствие на разночетения и нередки механични грешки (в ръкописния текст, при набора или при печатането – невинаги е съвсем ясно). Затова тази публикация е недостатъчно надежден източник за детайлни съпоставителни наблюдения, а е, за съжаление, единствената, с която разполагам. Ето защо тук само накратко ще се спра на някои от отличителните характеристики на текста според този препис, без във всички случаи те да могат да бъдат сигурно отнесени към протографа на сборника *Златоуст*.

Дори най-бегъл преглед на преписа удостоверява, че *Слово за Божиите наказания и за страданията* е всъщност редактирана версия на *Слово за засухата и за Божиите наказания*. В заглавието е пропуснато, че поучението е посветено и на сушата като природно бедствие (така е и в другите каталогизирани преписи у Творогов/Tvorogov 1985, 284 и Черторицкая/Chertoritskaja 1994, № 44.0.01, 56.0.04). По-нататък в текста се откриват значителен брой словоредни и други езиково-текстологически различия спрямо *Златоструя*,

¹³ Два хилендарски сръбски преписа от XIV в., споменати по-горе, представляват, доколкото ми е известно, единствено изключение.

¹⁴ Препис на л. 239r-241v в ръкопис № 613 (38) от Нижегородската сбирка, съхранявана в РГБ, Москва (ф. 732). Изданието е подготвено от Р. В. Бахтурина.

включително и немалко грешки и неточности. На многобройните примери за различните типове преработка може да се посвети отделна студия; поради отсъствието на гръцки текст обаче изводите от едно такова проучване биха били несигурни – само в отделни случаи първични от вторични четения категорично се различават. Затова нататък в по-едри щрихи се спирам само на онези параметри, които дават известна представа за мястото на тази версия сред останалите копия на произведението.

От текста в сборника *Златоуст* редактор е отстранил различни по тип пасажки – например за връщането към езически практики (вж. 11)¹⁵, библейски препратки (17), по-малки фрази (вж. 27 и др.), разсъждението за естеството на Св. Троица в края на поучението (41). Отпаднали части понякога са заменени с други, най-характерен е примерът в 26, където вместо и вѣзд(д)лнѣ рече ва(м) за лѣта ѿже поаша проузи и хроустове сѣри и гоуѣкницѣ сила моа велика юже посла(х) на вы глѣть гѣ вседръжителъ (което според логиката на текста и начина на използване на библейските позовавания е изконното четене) в преписа от сборника *Златоуст* се предлага ѿ вса бша прошенїа ѿполнитѣ, глѣть гѣ вседѣ(р)житѣ(л). По сходен начин е заменен и библейският цитат в 9.

Сред най-значимите случаи на текст в повече трябва да се посочи пасажът с изреждането на греховете след 23: ѿ сотворїша волю и(х). и(ж) е(с) клоу(д) ѿ прелюво(ди)лнїе. завнсть лжа та(т)ва. ѿ клевета братоненави(ди)нїе. всѣженїе гнѣводе(р)жанїе злопоминање. гравленїе наси(л)е прочаа злыа дѣ[л]е(м). В (31) е разширено изреждането на добродетелите, вместо ч(с)тота вѣзд'дръжанїе [S40, V23 add. ѿ всѣго пощенїе] мл(с)тѣны поканїе тук се чете ч(с)тота воз(д)ѣржанїе поканїе пш(с) млостѣны ми(р) люво(в) смиренїе покоренїе послшан(ь)е ѿ прочаа добра дѣла.

Отношението на текстовия вариант в *Златоуста* спрямо установените две текстологически групи в *Златоструя* се установява при сравнение с установените и коментирани по-горе диференциращи четения. Няма съмнение, че поучението в сборника *Златоуст* се основава на източник, по-близък до групата S40, H45, V23. То често се съгласува с нея по отношение на отсъстващи в L85 думи и фрази като споменатите четения¹⁶ живѣще (срв. [6]), вгы [21], и смокъви ваша [26], вѣзищѣте соуда и [67], злобою [75], нгы [82], кобъми [89], присно (срв. [93]), и всѣхъ слоужьвѣ юго [98].

В текста от сборника *Златоуст* са отразени типични за групата S40, H45, V23 (не и за L85) фрази, срв. например споменатите вече очи свои ѿвѣрзають и оуши свои къ млтвѣ юго прилагають [72], иже прѣльщенїемъ ѿ бѣ остоупльше

¹⁵ Цифрата в курсив е отпратка към съответния параграф, въведен за целите на изследването в приложеното в края издание на *Слово за засулата и за Божиите наказания*.

¹⁶ За улеснение (тъй като в преписа от сборника *Златоуст* и в изданието му има доста неточности) прилагам примерите по S40 (P).

вѣсѣми прѣтвориша сѧ [78], къ всѣки зѣловѣ юго сластьно пририцемѣ и приємлемѣ злонравныа /злонравна P/ юго къзни [92]. Съгласуване се наблюдава и на лексикално равнище, срв. приведените по-горе *павли* (срв. [22]), *тѣчїю* [53], *зѣловѣ* [61], *зѣловѣ вашихѣ* [65], *навыкнѣте сѧ* [66], *оустръмїте* [68], *троубами* [88], *прѣльстѣными* [95] – все думи и съчетания, които са различно (синонимно) предадени в L85. По същия начин стои въпросът и с посочените примери за контекстуални разночетения (би било излишно да ги повтарям тук, отбелязвам само, че преписът в *Златоуста* не потвърждава *доньдѣже* [49] и *воудеть ко рече* [55]).

Въпреки тези наблюдения, причисляващи преписа (преписите?) в сборника *Златоуст* към текстологическата група S40, H45, V23, не можем да сме напълно уверени, че директен източник на тази версия е бил именно *Златоуструят*. Освен че (макар и рядко) определени специфични за S40, H45, V23 четения не се потвърждават (срв. и на *тѣкѣы* след игрища [28], *прѣслоушаниємѣ* след в *ран* [80]), в текста от сборника *Златоуст* са избегнати и някои предполагаеми грешки, налични във всички достъпни ми преписи на S40, H45, V23, например *валюще сѧ*, а не *калюще сѧ* [16], *ваши(х)*, а не *нашихѣ* [19], *вашѣ*, а не *ваиѣ* [35], *о*, а не *ѡ* [45]. Макар и значително по-малко на брой от съвпаденията, подобни отклонения от традицията на S40, H45, V23 предполагат, че всякакви обобщения относно взаимовръзките между коментираните версии трябва да се правят предпазливо и въз основа на детайлен анализ на всички разночетения. Ето защо на този първоначален етап от проучванията може да се обобщи единствено, че в сборника *Златоуст* е включен един редактиран на всички езикови равнища текст на *Слово за засухата и за Божиите наказания*. В него обаче се пазят някои следи от архаичен източник¹⁷, който е бил близък в текстологическо отношение до текстовата разновидност, позната ни днес чрез S40, H45 и V23.

2.2. Измарагд. В т.нар. основна или втора редакция на сборника *Измарагд*, възникнала вероятно през XV в., като деветдесет и първа статия се помещава *Поучение за Божиите наказания към нас* с начало *Икоже моудрии врачеве не ожидают...* (варианти: *Икоже милосерднии врачеве не осуждают...*, *Икоже милосерднии врачеве не ожидают...*)¹⁸. Още в края на XIX в. е установено, че това е преработка на *Слово за засухата и за Божиите наказания* и е отхвърлено¹⁹ предходно предположение, че текстът може да е излязъл изпод перото на руския йерарх и книжовник от XIII в. Серапион Владимирски. Изходното поуче-

¹⁷ Към подобен извод насочват и определени словоупотреби, уникални за текстовия вариант в сборника *Златоуст*, например *дѣльма* вм. *ради* (10, 24), *грѣшши* ‘полош’ (11), *пронырство* вм. *проказъство* или *лъсть* (15).

¹⁸ Вж. Пудалов/Pudalov 1990, 396; Гранстрем, Творогов, Валевицюс/Granstrom, Tvorogov, Valevichjus 1998, № 458 и № 651.

¹⁹ Вж. съответно Петухов/Petuhov 1888, 214–224 и Пудалов/Pudalov 2004, 335–336.

ние е подложено на значителни редакционни изменения и е трансформирано на практика в ново произведение. Различният инципит е зает навярно от текст (или гнома) на Йоан Златоуст²⁰, извършени са редица малки пропуски и добавки, макар като цяло смисълът и съдържанието на текста да са запазени.

Описанието на същността и детайлите в редакторската работа не е задача на настоящото изследване. Тук бих искал единствено да посоча, че в голям брой случаи преработката в *Измарагда* се съгласува по-често в своите четения с варианта в сборника *Златоуст*, отколкото със *Златоструя*. Няколко илюстративни примера²¹:

– в 4 редакциите на *Златоструя* относително се съгласуват в четенето тѣми во казна ѿбращае(т) ны к себѣ бѣгъ и казни на ны посылае(т) врѣменныа разоумѣти на(м) вела и тѣми ны вела вѣчьныа моукы гоньзоути, ползваният препис на словото в *Златоуста* предлага тѣ(м) ны искъшени бѣъ нака(з)оуѣа ѿ ѿбращаа к себѣ ѿ казни на ны посылае(т) временныа хота ны избавити вѣчьныа мѣки, в преписа от сборника *Измарагд* това място гласи: тѣми во искъшень-ни наказает ны бѣъ и казни посылаеть на ны временныа хота на(с) избавити ѿ вѣчны(х) моукъ;

– в 5 *Златоуст* и *Измарагд* се съгласуват по отношение на фразата то сп(с)ни вѣде(м), която не присъства в *Златоструя*;

– в 9 *Златоуст* и *Измарагд* предлагат едно позоваване на библейския текст: тѣмже не търпа бѣъ вѣши(х) зло(в) глѣть нам пр(о)р(о)ко(м) ꙗсаѣ(м). аще послѣшаете мене бѣа земнаа снѣсте аще ли не послушаете оружїе(м) вы пождѣте. ѡста г(с)наа глѣша сїа, докато всички редакции на *Златоструя* предпочитат друго: тѣмже не търпаа злобѣ ваши(х) (вар. нашихъ) бѣгъ. прѣкъкъ к на(м) глѣть. разоумѣ(х) рече ꙗко жестокоу еси. и шїа желѣзнаа выа твоа и т.н.

И този тип примери, и по-малки езиково-текстологични съотношения между версията навеждат на извода, че предполагаганата от изследователите зависимост на преработката в *Измарагд* от *Слово за засулата и за Божиите наказания* в *Златоструя* не може да бъде потвърдена. Въпреки че сборникът *Измарагд* е бил попълнен с голям брой поучения, срещащи се и в редакциите на *Златоструя*, директният източник на точно това слово, както изглежда, трябва да се търси в други състави.

2.3. Преработката на *Слово за засулата и за Божиите наказания* в *Повестъ временных лет* и в компилация, приписвана на Теодосий Пе-

²⁰ Началният пасаж ѿκω(ж) мл(с)рдѣи врачеве не ѿждиоу(т) да к нимъ болнїи приходатъ егда в недоуѣкъ слезатъ но приходаше сами врачютъ (Милков/Mil'kov 1997, 184) намира частичен аналог в компилацията на Теодор Дафнопат *Ecloga vi: De doctrina et correptione*, КПП/СРГ 4684; Алдама/Aldama 1965, № 447 (в изданието ПГ/РГ 63, 607), която има за свой източник Златоустовата хомилия *In Psalmum cxlv*, КПП/СРГ 4415 (срв. ПГ/РГ 55, 521).

²¹ Примерите от версията в сборника *Измарагд* давам по преписа, издаден от Р. В. Бахтурина в книгата на В. В. Милков (Милков/Mil'kov 1997, 184–188).

чорски. В *Повесть временных лет* под 6576 (1068) г. е включено обширно наставление, което в руската палеославистика (не и в преписите) по традиция се нарича *Поучение за Божиите наказания*. Горедолу същият текст като в летописа е поместен и като първа част на една компилация, приписана в единствения си известен препис на Теодосий Печорски. Тя също е известна като *Поучение за Божиите наказания* (този път според заглавието ѝ в ръкописа).

Почти пълното съвпадение на двата текстови отрязъка дава основание на учените да ги разглеждат и издават в съпоставителен план заедно с техния източник – *Слово за засухата и за Божиите наказания в Златоструя* (Срезневский/Sreznevskij 1867, 34–43; Петров/Petrov 1887; Чаговец/Chagovets 1901, 84–126; Шахматов/Shahmatov 1940, 104–111). Най-пълно и аргументирано е изследването на В. А. Чаговец, който подкрепя с допълнителни наблюдения изводите от гореспоменатата първоначална публикация на И. И. Срезневски. Чаговец поддържа мнението, че летописният текст заема от *Златоструя*, а не от поучението, приписвано на Теодосий Печорски. Последното според издирванията на руския изследовател представлява съчетание от три източника (заемката от *Слово за засухата и за Божиите наказания* формира първия дял) и категорично не принадлежи на руския монах и писател²². Малко по-различно е мнението на А. А. Шахматов. В своя публикуван посмъртно проектотруд върху *Повесть временных лет* той първоначално подкрепя заключенията на предходните изследователи, допълвайки, че е очевидно, че *Поучение за Божиите наказания* е по-късна вставка в първичната летопис. След няколко страници обаче руският учен изказва догадката, че летописният текст, бидейки съставен именно в Киево-Печорския манастир, е заел от хипотетичното поучение на Теодосий Печорски, написано около 1068 г. Така за Шахматов *Поучение за Божиите наказания* в *Повесть временных лет* е едновременно и вторична добавка, и заемка от синхронен на събитията извор, и сведение за авторско съчинение на руски светител. Това, което е важно за настоящото изследване, е, че Шахматов се усъмнява и отрича *Златоструята* да е директен източник на вставката.

В каква степен при съставянето на летописната статия изходният текст е засегнат от редакторска намеса? В значителна. Поучението в *Повесть временных лет* е изградено от преработени, съкратени и допълнени пасажи, заети от *Слово за засухата и за Божиите наказания*. Ако следваме сегментацията на текста, възприета в приложеното тук издание, се установява, че след краткото предисловие са поместени в редактиран вид последователно 3 5 6 7 8 9 10 11 12 13 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 36 37 14 38. Запазени са по-скоро големите блокове свързан текст, представляващи позовавания на

²² За трансмисията на (части от) текста вж. също Николски/Nikol'skij 1906, 170–178.

библейския текст, а обект на съкращаване са станали пасажите, посветени на изкушенията на дявола спрямо човека в старозаветната история, част от упреците към миряните, че не посещават църквата, темата за спазването на обета, който човек дава при кръщение към Св. Троица. Тези пропуски целят максимално „стягане“ на текста, защото той е предназначен да обясни причините за нашествието на чужди племена и поражението на руските воини. За определени пасажи, посветени на връщането към езическите обичаи и участието в традиционните народни празници и игри, е било преценено, че трябва да се преместят в края на поучението в разширен вид²³ или да се преобразуват спрямо руската действителност²⁴.

Съпоставката с достъпните ми преписи на *Слово за засухата и за Божиите наказания* показва, че прототипът, послужил за създаването на версията в *Повесть временных лет*, е стоял доста близо до редакциите на *Златоструя*. Особено отчетливи съвпадения се откриват спрямо текстологическата група, формирана от S40, H45 и V23. Те се реализират и по отношение на отсъстващи в L85 фрази (и *смоковѣе ваше* в 11, *взищѣте суда* в 27), и по отношение на четения, типични само за S40, H45, V23 (срв. употребата на и азъ вместо да, на доньдѣже вместо и, на на ма вместо къ мнѣ в 21, на бѹдетъ во рече(ч) югда вместо ег(д)а во рече в 23, на руданье(м) вместо мѣтвами в 29, на преваблѣа вместо ѿлоучаа в 37). Летописните преписи се колебаят относно *каляюще сѧ* и *валяюще сѧ* в 8, *не приемлемъ* и *не оулучимъ* в 23.

Поучението в *Повесть временных лет* включва и един параграф, който е сходен с версията, помествана в сборника *Златоуст*. Става въпрос за споменатия вече отсъстващ в *Златоструя* пасаж, в който се изреждат греховете, към които дяволът подтиква човека (вж. след 23 в изданието тук): *ї сотвориша волю и(х) и(ж) е(с) блоч(д) ї прелюбо(ди)ание зависть ажа та(т)ба ї клевета братоненави(ди)нїе всѣженїе гнѣводе(р)жанїе злопоминанье грабленїе наси(л)е прочаа злыа дѣ(л)е(м). Подобна мисъл намираме и в увода на преработката в *Повесть временных лет*: *вѣ бо не хоцеть зла члѣкнѣ но блга. и дѣаволъ радѹет сѧ зломѹ оубинствѹ. и крови пролитыю. подвизага свары. и зависти. братоненавидѣнье. клеветы. земли же согрѣшивше которѣи любо.**

²³ Например пасажът *цркви стоа(т) заростъше* а игрища оутлачена грѣховными пласы. да како ны хоце(т) милувати бгъ вѣсобоьскаа оуго(д)їїа творачи(м) (14) попада в края в редактиран и допълнен вид: *види(м) во игрища оутлочена. и людїи много множество [на ни(х)]. тако үпїхати начнѹть другъ друга. позоры дѣюще ѿ вѣса замышленого дѣла. а цркви стоають югда же вѣываетъ годъ молитвы мало ихъ шбрѣтают сѧ в цркви.*

²⁴ Добавката е след 30: *се бо не погански ли живемъ. аще оусрѣсти вѣрꙋюще. аще во кто үсрацеть черноризца. то вѣзвращаетсѧ. ни єдинецъ. ли свинью. то не поганьскы ли се есть. се бо по дѣаволю наоученью ковь сию держать. дрꙋзии же и зактыханью вѣрꙋють. еже вѣываетъ на [з]дравье главѣ. Срв. и споменаването на рꙋсальи в 36, което също е дело на създателя на версията в *Повесть временных лет*.*

От извършената съпоставка може да се направи изводът, че за източник на *Поучение за Божиите наказания* в *Повесть временных лет* е послужил препис, близък в текстологическите си признаци до протографа на S40 и сродните му H45 и V23. Свидетелствата за влияние от други версии (варианти в преписите тип *каляюще сѧ* и *валляюще сѧ* в 8, *не приемлемъ* и *не оулоучимъ* в 23, сходството с пассажа от преписа в *Златоуста*) са твърде крехки и недостатъчни за категорични изводи. Въпреки това общоприетото мнение, че преработката е била създадена с директно ползване на *Златоструя*, трябва да бъде проверено чрез изследването на самостоятелните руски преписи от XIV и следващите векове, които биха могли да съдържат липсващо звено от историята на текста.

2.4. „Теория за Божиите наказания“. *Слово за засухата и за Божиите наказания* не само е източник на поучението, интерполирано веднъж в *Повесть временных лет* под 1068 г. и втори път в споменатата компилация, приписвана на Теодосий Печорски. Нещо повече – заложените в него идеи оказват силно влияние при трактовката и на други исторически събития в летописа²⁵, проникват в произведенията на Серапион, епископ на Владимир (XIII в.), а също и в различни по-късни руски средновековни съчинения. По този начин интересуващото ни слово се превръща във важен компонент от т.нар. в руската медиевистика „теория за Божиите наказания“. Учените я дефинират като руска средновековна историософска и религиозно-философска мирогледна концепция, служеща да обяснява причината за природни, социални катаклизми и вражески нашествия, а именно – Божия гняв заради греховете на общността и липсата на покаяние²⁶.

Макар и провокирана от конкретни събития в средновековната история на Русия и макар и отличаваща се с определени национални специфики, тази идея е, разбира се, универсална. Що се отнася до християнството, основите ѝ

²⁵ В сведението под 1028 г. фрагмент от нашия текст е предаден като думи на княз Ярослав Мъдри: *слышав же ярославъ волхвы. приде създаю. изъймавъ волхвы расточи. а другыми показани. рекъ сице. бѣ наводить по грѣхомъ. на кюждо землю гладо(м). или моромъ. ли ведромъ. ли иною казньо. а члвкъ не вѣсть ничтоже. Сходен израз срв. и в статията за 1110 г. според Ипатиевския препис: *на ны навелъ вѣ грѣхъ ради нашихъ иноплеменикы поганыя. В сведенията под 1092 г. за природни бедствия, поява на зли духове и нашествие на чужди племена е вплетен коментар, чийто източник е отново изследваното поучение: *се же вѣ(с) за грѣхы наша. како умножиша сѧ грѣсї наши [и] неправды. се же наведе на ны вѣ. вела на(м) лиѣти покаяныѣ. и вѣстагнѣтисѧ ѿ грѣха. и ѿ зависти и ѿ прочихъ злыхъ дѣлъ неприазниъ. Срв. също примерите у Орешников/Oreshnikov 1961.***

²⁶ Сред значителната литература по въпроса вж. философско-културологичен анализ и библиография напр. у Милков/Mil'kov 1997; Громов, Милков/Gromov, Mil'kov 2001, 198–223, 505–560. „Теория за Божиите наказания“ и „Поучение за Божиите наказания“ са освен това обичайни статии в справочници и речници, посветени на руската средновековна философия и книжнина.

са заложили в Книгите от Стария завет, в които природните бедствия, гладът и пораженията на бойното поле са най-често наказания за отклонението от Божиите повеления. Тази парадигма присъства и в Новия завет, въпреки че по-силен акцент е поставен върху бедствията и войните като знак за настъпването на „последните дни“. Тя е доразвита в по-сетнешните произведения на християнската есхатология. Обвързване на засегнали дадена общност катастрофи и нещастия с Божия гняв, с греховността и с необходимостта от покаяние може да се проследи в цялата християнска проповедническа литература, включително и в наши дни²⁷. Погледнато от такава по-широка перспектива, предположително старобългарското *Слово за засухата и за Божиите наказания* може да се разглежда не само като извор на някои от важните текстове, които формират руската „теория“, но и като изразител на изобилно засвидетелстваната юдео-християнска концепция за Божиите наказания. Позоваването на предходната традиция при разгръщането на темата в нашето поучение се реализира в два плана: библейската линия е представена от многобройни старозаветни референции, а патристичната – от заемки от словото на Григорий Богослов *In patrem tacentem vel In plagam grandinis* (ПГ/PG 35, 933–964; КПГ/CPG 3010.16).

3. Заемки и топоси в архетипа на *Слово за засухата и за Божиите наказания*. На паралелите със словото на Григорий Богослов е обръщано внимание неведнъж. Установени са най-напред от В. А. Чаговец (Чаговец/Chagovets 1901, 122), а след това на тях се спират и други изследователи (вж. напр. Аничков/Anichkov 1914, 147–152; Савелиева/Savel'eva 2016, 67–69). Може да се смята за сигурно, че общите места съвпадат с най-ранния от няколко славянски превода²⁸, а именно този, който е представен в кодекса от XI в. Q.п.I.16 от Руската национална библиотека в Санкт-Петербург.

Буквалните съвпадения обхващат, на първо място, няколко библейски цитата. Общо четири позовавания на старозаветни пророчески книги, разположени последователно (Ам 4:7, Йер 18:12, Ам 4:9, Ис 48:4 на л. 311d–312a в ръкописа, Будилович/Budilovich 1875, 235), намират място в *Слово за засухата и за Божиите наказания* също в непосредствена близост един след друг (вж. съответно 10, 12, 11, 9 в настоящото издание). На второ място, общността с *In patrem tacentem vel In plagam grandinis* се състои в няколко тематични и текстови сходства, тук се спирам на най-характерните от тях.

След изреждането на библейски цитати, посветени на различни прегрешения и въведени с овъ... овъ..., в преводния текст на хомилията е направена вставка без открит гръцки текст, посветена на езически вярвания: овъ трѣкѡу ств(о)ри на стѡуденьци дъжда искъ отъ него завъвътъ яко бѣ съ нѣсе дъждь ддегъ, овъ несжщимъ богомъ жьреть и бѣ створишаг(о) небо и землю раздра-

²⁷ Вж. напр. Маккарти/McCarthy 2009 и цитираната литература.

²⁸ За тях вж. Спасова/Spasova 2014, 20–21.

жаеть, овъ рѣкы богыниѣ нарицаеть и звѣрь живущъ въ нѣи тако бѣ нарицаа трѣбѣж творитъ, овъ дѣю жьреть а дрѹгыи дивии, а инъ градъ чѣтеть, овъ же дрѹнъ въскроушъ на главѣ покладаа присагоу творить, овъ прѣсагы костьми чл(в)чами творить, овъ ковені пѣтичъ смотрить, овъ сърѣтѣнниа сжмьнитъ сѧ, овъ моушнѣ скотъ твора оубиваетъ, овъ въ недѣлю и въ сѣтъа дѣни дѣлаеть привытѣкъ сѣбѣ твора своѣж по(гы)вѣль, да елико въсею недѣлю съдѣлаеть тѣмъ дѣньмъ погоубить, овъ на мошѣхъ лѣжю присѣзаетъ (на л. 322a-d в рѣкописа, Будилович/Budilovich 1875, 243)²⁹. Нататъкъ продължават библейските позовавания, които са в съответствие с византийския оригинал. В *Слово за засухата и за Божиите наказания* сходни разсъждения са предадени в много синтезиран вид: според неговия автор срещу настѣпилото бездѣжие някои са прибегнали до жертвоприношения на реки и кладенци (пожрѣ(м) стѹдѣнцѣ(м) и рѣка(м) да оулоучи(м) прошеніа наша, II) или практикуват различни гадания (срашамі (alii add. кобьми) влѣшкѧми, 37).

Непосредствено след това в словото на Григорий Богослов следва обяснението, че сиѣхъ ради затваряеть сѧ нево ли зѣлѣ отъвързаетъ сѧ овогда ведро твора овогда сланою оубивааа овогда градъ въ дѣжда мѣсто поушѧа (на л. 323a в рѣкописа, Будилович/Budilovich 1875, 243). То намира следния аналог в *Слово за засухата и за Божиите наказания*: да того ради затворѣ(т) сѧ нѣво овъ (vag. ово) ли зѣлѣ ѡвръзает сѧ гра(д) въ дож(д)а мѣсто поушѧа (vag. ово) ли сланою плѣды оузнабѧа и землю ведро(м) тома (24). И в този случай част от текста на източника (от овогда ведро твора... нататъкъ) няма засвидетелстван грѣцки текст и е добавка. Това означава, че авторът на *Слово за засухата и за Божиите наказания* е ползвал готовия превод и е извършил заемката от него, а не от грѣцкия оригинал.

Съчетанието от обобщение и библейска референция още прѣждѣписанъиѣхъ сиѣхъ ииѣже бѣжи гнѣвъ приходитъ огрѣненѣ сѧ и доврож дѣтелиѣж приближимъ сѧ къ нѣмѣ ... оукротитъ нево и дастъ дѣждѣ ранъ и поздѣнъ и земля дастъ намъ плодъ свои (на л. 324b в рѣкописа, Будилович/Budilovich 1875, 244) е препредадено в нашето поучение веднага след горекоментирания пасаж по следния начин: да аще сѧ всѣ(х) прѣж(д)речены(х) зѣлѣ (vag. зѣловѣ) ѡвръженъ то тако и чадѹ(м) своимъ подасть на(м) всѧ прошеніа и одѣжди(т) на ны дож(д)ѣ ранъ и поз(д)ѣнъ (25–26).

Хомилията на Григорий Богослов *In patrem tacentem vel In plagam grandinis* е използвана за задаване на най-общата рамка на *Слово за засухата и за Божиите наказания*: първо, чрез текстов блок от поредни цитати в първата половина, второ, чрез двата заети пасажа, поставени един до друг, във втората и трето, с осъждането на сходни езически практики.

²⁹ За тази вставка вж. Коцева/Kotseva 1980, 246–249.

Извън тези междутекстови успоредици своите стилови характеристики, внушения, тон нашето поучение дължи преди всичко на общите места с творчеството на друг средновековен писател – Климент Охридски. В научната литература има предположение, че славянският просветител е автор на *Слово за засухата и за Божиите наказания*. То е изказано в няколко публикации на Тодорка Георгиева (например Георгиева/Georgieva 2008, 251; Георгиева/Georgieva 2013, 20, 22), но за съжаление, без да е защитено с аргументи. Детайлен анализ на сходствата с Климентовия корпус изследователката е извършила на друго място – в непубликувания си хабилитационен труд (Георгиева/Georgieva 2005). Нататък ще представя данни от собствените си съпоставителни наблюдения, които до голяма степен почиват върху същия материал, който е коментиран и у Т. Георгиева. Тук е мястото сърдечно да ѝ благодаря за доверието и колегиалността да ми предостави своето изследване и още веднъж да подчертая нейните несъмнени заслуги в проучването на въпроса, останали, за съжаление, неизвестни за науката.

В хомилетичните произведения на Климент Охридски често се срещат насърчения към слушателите/читателите да проявят старание и да започнат по-ревностно да спазват Божиите закони, да се устремят към добри дела, нравствена чистота и да отбягват греховете. Те се въвеждат с потъщимъ сѧ, подвижникъ сѧ, въспранѣмъ. Макар и несъмнена част от авторския стил, този похват и тези езикови изрази са напълно обичайни за византийската хомилетика и е трудно да им се придаде стойност на атрибуиращ маркер, освен ако не става дума за някаква специфична словоупотреба. Такъв е случаят с пасаж в началото на *Слово за засухата и за Божиите наказания*: *тѧготоу грѣховноу ю ꙗтроуше ꙗ сѧе въспранѣ(м) тако ꙗ сна тѧжка ꙗ безаконїи и ꙗ съблзвнъ наши(х) (I)*. Мисълта, че преминаването от греховен към праведен живот е като „събуждане от сън“, се среща неведнъж в предположително Климентови проповеди, например в *Поучение за Богоявление* (*тѧмъже вѧ молю не до конца прѣбывайте въ томъ злѣ нъ въспранѣмъ тако ꙗ сна, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 371*), в *Общо нравствено-назидателно поучение* или *Поучение югда хоташе чисти* (*тѧмъже братъе моѧ понѣ нѧнѣ въспранѣмъ акъ ꙗ сна ꙗ поганства зла и поганскїи нравъ дѧволоу вѧстави мъ, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613*), срв. също *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда* (*понѣ ꙗ ннѣ (var. ꙗселѣ) въспранѣ(м) и оудръжимъ сѧ ꙗ зла, I10, Милтенов/Miltenov 2016a*), *Поучение за апостол или мъченик* (*нъ въспранѣмъ понѣ ꙗселѣ и не лишамъ сѧ самохотью неиздреченнѧма славъ бѧжиѧ, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 99*). Както показват примерите, основните компоненти на това „общо място“ са глаголетъ въспранѣти и изразите *тѧко* *отъ* *съна* и/или *понѣ* *отъ* *селѣ*. Намират се и други вариации, срв. например *Поучение за апостол или мъченик* (*нъ да потъщимъ сѧ ꙗселѣ вѧнїти тѧснѧими дѧврѧми въ жизнь вѣчноу сирѣчь въздържаниемъ, пощениемъ, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 100*), *По-*

учение за четвъртата неделя от поста (нъ понѣ ѿселѣ вьстегнѣмъ се ѿ зла и просльзимъ се, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 782) и др.

Темата за Божиите наказания е въведена още в самото начало: не помышляюще казни бѣжѣа также на ны по вса дѣни приходатъ за грѣхы наша ведро(м) и градо(м) и сланою и гладдо(м) ратными напастыми волѣзными и моромъ (3). Този пасаж³⁰, за който стана дума на няколко пъти по-горе, намира интересен паралел в причисляваното към творчеството на Климент *Поучение пред причастие* (нъ покажемъ боу житиѣ наше ч(с)то достоино стости въздержаше са ѿ всакоѣ злобы ѿ татъбы ѿ развота ѿ пианьства, ѿ клеветы ѿ гнѣва тѣхъ во ради гнѣвъ бѣжи прѣходитъ на ны ово ли гладънь, ово ли сланою ово ли моръль ово ли волѣзными тажкыми ово ли скървными злыими всащѣми и печальми тажкыми. тѣмъже молю вы са братиѣ оставимъ вса дѣла злаа и нижего гнѣвъ бѣжи на са приводимъ и отрезвивше са тако приступите къ общению прч(с)таго тѣла бѣжиа, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555).

По-нататък в *Слово за засухата и за Божиите наказания* се срещат някои референции и алюзии към библейски текстове, които се използват в сходен контекст в някои сигурни или вероятни произведения на Кирило-Методиевия ученик. Например в упрека нъ не види(м) ва(с) въ цркъвь събирающе са ни възвращающа са когож(д)о ѿ зловъ свои(х) нъ акы свинѣа въ калѣ грѣховнѣ(м) пр(с)но валающе са ли тако и (ваг. и акы) ѷи на своа бльвотины възвращающе са тако пребываете (8) е вплетена препратка към *2Пет 2:21–22*, каквато се открива също и в *Поучение за Богоявление* (а мгы бра(т)ѣ дхъвни соущѣ не подобно творцю си нъ акы свинья въ тимени валающи са присно троужаеми юсме самохотью завистью повинувѣше са гнѣва исполнающе са льстьными житиѣ сего исполнающе са немл(с)рдиемъ и лѣнностью лишающе са всего добра, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 371), *Поучение за Сретение* (а не акы свинья оустръмнѣе са на пыаньство и на иноу скверноу, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 413), *Слово за Пасха* (не възвращающе са на първѣна шѣчыцаа такоже псы или тако свиниѣа измѣвѣши са и пакы въ калѣ оукалѣвѣши са Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 610).

Друг подобен топос е „умиването“ на греховете, което отправя например към Пс 50:4, Деян 22:16 и др. и разбира се, към църковните тайнства. В изследваното тук поучение изразът сълзами омывающе прѣгрѣшенѣа своа (28) напомня за една стилова особеност на някои сигурни и несигурни Климентови проповеди, като *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда* (омывати повелѣ скверны (ваг. стр(с)ти) дшѣвныа, 48 и длъжни есмы въпнѣи бра(т)ѣ к' боу непрестанно сълзами омывающе грѣхы своа, 65, Милтенов/Miltenov 2016а), *Слово за прелюбодейците и двуженците* (нъ покаанѣ(м) и сълзами омыины скверныаа дѣла, 50С, Милтенов/Miltenov 2016б), *Поучение за све-*

³⁰ За почти буквалното му съвпадение с един друг текст от *Златоструя, Слово за страха от Бог, и за покаянието, и за поста, и за срядата и петъка*, вж. Савелиева/Savel'eva 2016, 66–69. Това поучение ще бъде предмет на друго изследване.

тия неделен ден (тѣмъже подобають ны братиѣ покааниемъ ѿ себе всакоую скверноу ѿмывше ти тако к нѣмоу пристуупити слъзами отъмывѣше вѣдомъга и невѣдомъга грѣхы, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 156), *Поучение за поста* (да въ сїе врѣмя ѿмыемъ своа грѣхы и чисти обрщемъ са в вѣдѣщемъ вѣцѣ. аще во не хошетъ кто ѿчистити са покааниемъ и постомъ то ѿнамо изгнанъ боудетъ брака, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 503), *Поучение пред изповед от Синайския ехологий* (отъмываемъ же пакы грѣхы отъ себе ѿже по кръщенїи сътворше покааниемъ исповѣдающе са боу, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 518), *Поучение пред причастие* (да ѿмыемъ стѣднага дѣла своа ѿ насъ, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555), *Поучение за Богоявление, втора версия* (дне(с) хс погрѣжаеть въ іѡрдани члѣскоую скверноу и ѿмываеть прадѣднїи грѣхъ, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 377), *Общо нравствено-назидателно поучение* (Поучение югда хотѣще чисти) (покааниемъ падѣмъ къ бѣ и слъзами ѿмыимъ прѣгрѣшениа наша, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613), *Поучение за Неделя месопустна* (и млтвами къ бѣ приближающе са слезами омывающе своа грѣхи милостынями двери цр(с)твїа ѿверзаюци миръ и любовь межи собою имѣюще въздыханьемъ скръшаюци ср(д)ца своа Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 676), *Поучение за Неделя сиропустна* (юликоже... съгрѣшихомъ или въ сварѣ или въ блудѣ или въ клатвѣ или во лжи или во пыаньствѣ или в какомъ злѣ дѣлѣ да приближимъ са нынѣ къ бѣ чистою млтвою ѿ слезами омывающе прѣгрѣшениа наша, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 698). Както се вижда от приложениа материал, в тези слова „умиването“ на греховете трябва да се извърши „със слъзи“ или „с покаание и слъзи“ и се обвързва с времето на поста или с причастието, изповедта, кръщението.

Много характерен похват в произведенията на Климент Охридски е съставянето на своеобразни „каталози“ на греховете, които миряните трябва да отхвърлят. Изброяванията се основават като модел на цитати от апостол Павел (напр. Кол 3:5–10) и понякога се обвързват експлицитно с дявола. Така е и в *Слово за засухата и за Божиите наказания*, според което злоба неприянина... многыми козньми члѣкы врагы боу сътвори(т) всаковыми лестви ѿлоучаа (var. прѣквалѣа ет прѣльщае) ны ѿ ба сонѣльми и скомирахы и инѣми играми влѣкыи к совѣ гоуслѣми и свирѣльми пласанїи и смѣхы поустошными лѣжками срѣцами (alii add. ковьми) влѣшвами клеветами татвами разкои влѣдомъ и пѣлство(м) завистьми враж(д)ами (36–37)³¹. Идеята, че дяволът завидял на

³¹ Срв. също коментираниите вече пасажи, незасвидетелствани в *Златоструя* – този от версията в сборника *Златоуст* (ї сотвориша волю и(х) и(ж) є(с) влоу(д) ї прелюбо(ди)лнїе зависть лжа та(т)ка ї клевета братоненави(ди)нїе ѿсѣженїе гнѣводе(р)жанїе злопоминанье грабленїе наси(л)е прочаа злыа дѣ[л]є(м), след параграф 23 в приложението тук издание) и увода към преработката в *Повестъ временных лет* (и в увода на преработката в *Повестъ временных лет* (въ во не хошетъ зла члѣмъ но блга и дьаволъ радует са злому оубииству и крови пролитью подвизаа свары и зависти братоненавидѣнне клеветы земли же согрѣшивше которѣи люко).

човека, задето бил толкова обичан от Бог, и пожелал да го склони към грях, се открива в *Поучение за Рождество Христово* (и нача многыми лъстьми блазните члѣвкы хотѣ оукрати ѿ бѣ развои татѣвами клеветами блѣудомъ штравами всѣми злыми, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 348), в *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда* (видѣвъ же проныривыи врагъ (ваг. в'ѣсѣ) чѣвѣка тако любима бѣмъ покоуеси сѣ многыми лъстьми смирити (ваг. прѣвавити) его, 25, Милтенов/Miltenov 2016a), в *Слово за Въздвижение* (да не дадимъ друзи в' сѣ вѣмѣстити неприазни сотонѣ иже всѣкыми ни лъстьми вабитъ на ослабѣние и погыбѣли, Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 30). Типична тук е употребата на глаголите вабити и прѣвабити 'излъжа, примамя, съблазня', на съчетанието лъногыими или всѣпакыими лъстьми, въобще самата тема за изкушенията на дявола спрямо падналия в грях човек преди Христовото Въплъщение е много характерен маркер³². Що се отнася до изброяванията на греховете в предполагаеми и сигурни произведения на Климент Охридски, такива се срещат освен в цитираното *Поучение за Рождество Христово* на пример в *Поучение за Въздвижение* (ѿвѣрзѣмъ ѿ себе всакоу зловоу, гаростъ, гнѣвъ, клеветоу, лихонманіе и стоудодѣиство да всѣ та дѣвалоу повѣргъше, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 220³³), *Поучение за Благовещение* (потцим сѣ достоинно проводити стѣпа дни сѣи постниѣи въздръжаще

³² В голям брой произведения на Климент Охридски тази тема е развита с разсъждения за поробването на човека от дявола или бесовете и за Христовото Въплъщение като освобождение, срв. например *Похвално слово за Димитър Солунски* (не може зрѣти рода члѣа вѣсо(м) поракотивша(с) того ради преклонъ нѣса и сѣниде и ѿ прч(с)тыа дѣы пл(т) пріимъ естество зельное обновла оуподови(с) намъ, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 234), *Похвално слово за Йоан Кръстител* (їс х(с) а іже прѣлнога си ради члѣколюбіа не въз'може на(с) трѣпѣти безвож'ною лъстною гор'коу моучителю поракотивше се того ради оуилосрдие се на ны прѣклонивъ нѣса сниде, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 391), *Похвално слово за Кирил и Методий* (бѣоу и спсѣоу нашему... полиловав'шѣ родъ члѣвчскыи и не търпащю създаниа своего лъстною дѣвалою вдържима низължи себе въ сѣмѣрение вольное и въплъщѣ сѣ, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 468), *Поучение за Предпразненство на Благовещение* (вѣдѣты во ны г(с)ь бѣ на(ш) ранскыа пища ѿпадаша родъ члѣвч дѣваломаи прельщень не търпа видѣти на(с) в тои прѣлѣсти самъ придѣ... того образъ обновити хотѣ, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 534), *Похвала за Богородица на Успение* (видѣв' во ны бѣ наш прѣлѣстною дѣвалою въ смръть и въ тлѣние выпадыши не трпе зрѣти създаниа шкраса своего шветшавша и въ толико зло впадыша на мл(с)рдиемъ си смили се на ны и прѣклонъ нв(с)а сниде, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 766) и др. Предмет на специално изследване трябва да бъде влиянието на богослужбни текстове (химнографски, от Требника), в които се среща този мотив. Климентовото творчество е дълбоко обвързано с литургическата практика и подобни паралели не са рядкост.

³³ Този пасаж е зает от *Поучение за Въздвижение* в *Княжеския изборник* според проучването на Савелиева/Savel'eva 2016, 53–56.

са ѿ пыанства ѿ плътьскыхъ похотей и ѿ обыдаѣннѣ гнѣва и клеветѣи обидѣи гарости зависти ѿ многа сна, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 545), *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда* (л'жами клеветами тат'вами развое(м) клатвали, 94, Милтенов/Miltenov 2016a), *Слово за прелюбодейците и двуженците* (оумрътвите оуды ваша соуцаа на земли любовѣаніе неч(с)тотоу сласть похо(т) зловоу лихонманіе еже есть идолослуженіе, 35 и ннѣ же ѿверзѣте ѿ себе всакъ гнѣвъ гарость зловоу хоуленіе сралословіе ѿ оустъ ваши(х) ни лжѣте дроуѣтъ дроуѣтъ, 41, Милтенов/Miltenov 2016b), *Поучение за апостол или мъченик* (си же соутъ дѣла сотонина идоложрътвѣна братоненавидѣннѣа клеветѣи гнѣводръжаннѣа завистъ гарость ненавистъ тат'вѣи развои пыанство обыдаданіе плъти оугождение обидѣннѣа пѣ(с)ни вѣсовьскыхъ пласаннѣа хоуленнѣа сралословіа вълшвеннѣа дѣтооубыа влоуженнѣа прелюбодѣаннѣа гърдость лъжа клатвопрестѣпленіе и еже клати са бѣжннѣмъ именемъ Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 99, 106), *Поучение за Предпразненство на Успение Богородично* (всакъ злобу ѿверземъ ѿ себе гарость клевету влудъ тадву пыанство нестытость, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 751), *Поучение пред причастие* (нъ покажемъ боу житиѣ наше ч(с)то достойно стости въздержаше са ѿ всакое злобѣи ѿ тат'вѣи ѿ развоа ѿ пианства, ѿ клеветѣи ѿ гнѣва тѣхъ бо ради гнѣвъ бѣжннѣи пріходитъ на ны ово ли гладъмъ, ово ли сланою ово ли моръмъ ово ли волѣзньми тажкыми ово ли скървѣми зѣлыми всацѣми и печальми тажкыми Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555) и др. Прави впечатление, че текстовете могат да се групират по съседството на някои от употребените думи, например клевета, тат'ва и развои или гарость, гнѣвъ и клевета. Освен това типично е използването на глагола отъврѣшти, когато авторът приканва към отказ от греховете (вж. примерите от *Поучение за Въздвижение, Поучение за Предпразненство на Успение Богородично, Слово за прелюбодейците и двуженците*). Сходен израз има и в *Слово за засухата и за Божиите наказания*: да аще са всѣ(х) прежд(д)еречены(х) злъ (вар. зълость) ѿвержемъ (25).

Призивът в *Слово за засухата и за Божиите наказания* за придържане към ч(с)тота въздръжаніе (alii add. ѿ всего, пощеніе) мл(с)тѣни поканіе (31) намира паралел в изброяванията на добродетели, към които слушателите или читателите са призовани да се стремят – те също като изброяванията на грехове не са рядкост за приписваното на Климент Охридски творчество, срв. напр. *Поучение за Въздвижение* (възлюбѣмъ мира кротость тръзвеніе нищелюбѣе странънопрѣятѣе пощеніе ч(с)тотоу, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 220), *Похвално слово в памет на блажения пророк Захария и за Рождество на Йоан Кръстител* (да стѣжимъ братолюбие нищелюбие странънопрѣятіе пощеніе кротость въздержаніе, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 183), *Поучение за Рождество Богородично* (прѣпоашете са любовию кротостью ч(с)тотою тръзвеніемъ и мл(с)тѣнию, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 207), *Похвално слово за Климент*

Римски (ч(с)тотою и въздержаниємъ и мл(с)тнею цр(с)тво не(с)ною и жизнь вѣчнѹю приати, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 304), *Поучение за Предпразненство на Благовещение* (юже юсть пѹть показанъи намъ ч(с)тота кротость смѣрению любвы правьда мл(с)тни въздержанию покаянию, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 534) и др.

В *Слово за засулата и за Божиите наказания* е намерила място мисълта, че не е редно да се наричаме само на думи християни (не словомъ тѣчїю нарицающе сѧ хр(с)тїане а поганьскы живоуще, 30). Подобен израз се среща също в *Поучение за светия неделен ден* (а не словъмъ тѣчнїю нарицалимъ сѧ кръстьгани, Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 157), *Поучение пред причастие* (не довлѣють во ны братїе словъмъ слоугти тѣчнїю кр(с)тїаномъ а не дѣломъ Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555), *Слово за прелюбодейците и двуженците* (нарицающе во сѧ по всѧ дѣни хр(с)тїани и вѣрою раки хѣви выти длъжни есмь всѧ повелѣнїѧ его хр(а)нити, 4, Милтенов/Miltenov 2016b).

В контекста на тези сходства по отношение на изразни средства, стил и идеи заслужава да се отбележи също така и една особеност, която би било интересно в друго изследване да се проследи детайлно в приписвания на Климент Охридски текстов корпус. Става дума за акцента върху триипостасната същност на християнския Бог, която в едни произведения е само спомената, а в други е разширена в посока, аналогична на догматическите постановки в Символите на вярата³⁴, в богослужебни текстове, свързани със Светото кръщение и в редица византийски съчинения, посветени на излагането на истинното православие³⁵. В *Слово за засулата и за Божиите наказания* тази тема е развита по следния начин: и овѣщахо(м) сѧ единомуу бѣгоу сътворешемоу всю тварь видимоую и невидимоую и вѣроуе(м) въ стоюю тр(о)ицю в нераз(д)ѣлоу и несъз(д)аноу превѣчнѹю и безначалоу и бесконьчноу въ единомъ вж(с)твѣк неразложно славилоу равноч(с)тноу и равнопр(с)тноу едина (vag. юдино бѣжество) въ тре(х) дрѣжава едино цр(с)тво и г(с)дѣство едина ч(с)ть и поклонѣнїе (alii add. равьно) въз(д)анно ѿ всѧ твари и всего дыханїѧ (40). Този пасаж, препращащ към поетия обет при извършването на кръщение, много напомня като съдържание и като контекст на началото на *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда*: Подобно юсть на(м) братїе всег(д)а събирающе(м) сѧ въ црк(о)вь с любовїю единомуу вж(с)твѣ ч(с)ть и хвалоу и поклонѣнїе въз(д)алти

³⁴ За съпоставка на славянски преводи, които интерпретират *Символа на вярата*, с акцент върху предаването на богословската терминология в тях вж. Илиева/Ilieva 2015.

³⁵ Някои от тях са превеждани в България през Средновековието – например *Apologeticus major* на Никифор I Изповедник (известно в славянската традиция като *Написание за правата вяра*), *Посланието на патриарх Фотий до княз Борис*, *Libellus de orthodoxa fide* от Михаил Синкел, срв. също така и началото на *Стословеца*, приписван на Генадий Константинополски. Този списък може да бъде попълнен с още много преводни и оригинални произведения, вж. Николски/Nikol'skij 1906, 6–16.

въ тре(х) собѣствѣ(х) соушоу рекше оупостасе(х) еже са и лица и състави мого(т) развѣсти в' тѣ(х) въ тре(х) вж(с)тво нерав(д)ѣлно естъ нъ единою властїю и силою обдержа всацьскаа и строа едина дрѣжава и ч(с)тъ единомѣ цр(с)твоу поклонъ равно въз(д)аельм ѡцю и снѣ и стїмоу дх(оу) тогожде бѣга и ѡца исповѣдаю нерож(д)ена ни сътворена ни съз(д)ана безначал'на и бесконечна вемртна превѣчна всемѣ съдрѣжителѣ ѡ негоже въсїа гѣ нашъ їс хс свѣ(т) ѡ свѣта бѣгъ истиненъ ѡ бѣга истин'на рож(д)енъ а не с'творенъ прѣж(д)е вѣк(х) вѣкъ такоже самъ рече азъ въ ѡци и ѡць въ мнѣ и слава моя слава ѡца моего естъ тѣм' во ѡ невытїа въ бытїе вса приведоша са бѣ же животвораща дх(а) величаю не въ три бѣгы съставляю единого вж(с)тва нъ въ тре(х) съвершена оупостасе(х) едино вж(с)тво равноч(с)тно равнопр(с)тно (параграфи 1–6 в изданието на Милтенов/Miltenov 2016a; за гръцки паралел вж. пак там, бел. 22).

Слово за засухата и за Божиите наказания намира общност със същото поучение и по отношение на разказа за отпадането на Сатаната и неговите ангели: тѣ же и сотона глѣть величанїе(м) (alii add. и зѣловою) ѡпадъ лица бжїа (alii add. и) славы что дѣе сътворилъ есмь бѣи нъ слышите кака ти соу(т) дѣла его. сице помысли в' собѣ глѣа тако да поставлю пр(с)тлѣ свои на звѣзда(х) и воудоу подобенъ вышнемѣ и того ра(д) свръженъ вы(с) с нѣсе и съ остоупными его силами и тѣмъ прел'щенїе(м) ѡпа(д)ше бѣга вѣсьми нарекоша са (vag. иже прѣльщениельм ѡ бѣ остоупльше вѣсьми прѣтвориша са), (32–33). В *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда* тази представа, с впитане на същия цитат (Ис 14:14), е пресъздадена по следния начин: ѡ тѣ(х) же вѣ единомуу чиноу строителъ поставленъ бѣмъ иже грѣдынею своею и высокоумїе(м) (vag. оумомѣ высокоумнѣ) възнесъ са рече поставлю пр(с)тлѣ мои (vag. свои) на облацѣ(х) и воудоу подобенъ вышнемуу да того ради ѡвръженъ вы(с) и-сана своего, и бжїа свѣтлости лиш(и) са и вы(с) тмѣ начальникъ и съ ѡстоупльшими с ни(м) агглы своего во вл(д)кы ѡстоупл(ь)ше вѣсьми нарекоша са по свои [зѣ] локѣ (11–14, Милтенов/Miltenov 2016a). Общите места между двата текста, които не се изчерпват от коментираниите тук пасажи, не оставят място за съмнение, че в тяхната история има пресечна точка. Изглежда твърде вероятно те да излизат изпод перото на един и същ автор.

От анализирания материал става ясно, че в *Слово за засухата и за Божиите наказания* се откриват немалко на брой сходства с произведенията на Климент Охридски. Те се състоят не само в подобие по отношение на общия тон и стил на поучението, но и в идентични или много сходни изрази, образи, идеи, обичайни за неговото творчество.

От една страна, разгледаните примери видимо имат различна тежест като евентуални атрибуиращи маркери. Немалко от тях са всъщност парафразирани цитати, заемки, алюзии, препращащи към библейски, патристични или други източници. Изреждане на грехове в съчетание с припомняне на думите, изричани при Свето кръщение, може да се открият например в приписваното на Ефрем Сирий *Sermo de communi resurrectione, de paenitentia et*

de caritate, et in secundum adventum Domini nostri Iesu Christi (КПГ/СРГ 3945, срв. специално славянския текст у Vojkovsky, Aitzetmüller 1988: 99,214–224). Изразът *въспрѣнѣмиъ како отъ сна* е характерен за други произведения на Ефрем Сирий, преведени в ранната старобългарска епоха (*въспрѣнѣмиъ прочее како отъ сна отъ памети соуднаго житиа*, Vojkovsky, Aitzetmüller 1986: 40,150–151; *въспрѣнѣмиъ понѣ отъ селѣ отъ сна глаукокаго отъ трасѣмиъ печали*, Vojkovsky, Aitzetmüller 1986: 44,107 и др.). Подобни взаимовръзки може да се открият за почти всеки от коментираниите по-горе топоси.

От друга страна, фактът, че Климент Охридски е склонен да изгражда произведенията си с впитането на близки като езиков облик идейно-тематични щампи, няма как да не насочи вниманието към появата на някои от тях в *Слово за засухата и за Божиите наказания*. Като имам предвид броя и характера на разгледаните „обща места“, струва ми се правдоподобно нашето слово да бъде причислено към вероятните съчинения на Климент или неговите непосредствени последователи. Аргументите за това не биха се различавали в същността си (и дори в много случаи биха били по-убедителни) от тези, с които се атрибуират ненадписаните поучения на Кирило-Методиевия ученик.

Установяването на авторството на анонимни средновековни произведения е сложна задача, особено когато при липсата на други данни се налага анализ на частични съвпадения и търсене на общност на тематично или стилово равнище. Този подход по условие е несъвършен и не може да доведе до напълно категорични и неопровержими заключения. Той неминуемо е обвързан със субективната интуиция на анализиращия, „която може сериозно да ни подведе“, както справедливо отбелязва Красимир Станчев (Станчев, Попов/Stanchev, Popov 1988, 87). Трудно е да бъдат изключени освен това като фактори „нормативният и каноничен характер на средновековното словотворчество“ (Йовчева/Yovcheva 2008, 234), възможността за откриване на гръцки оригинал и предположението, че „ред оригинални славянски творби споделят структурно-стилистическите особености на доказано Климентовите произведения“ (Ангушева/Angusheva 2008, 151). Неслучайно от над стоте проповеди, приписвани от научната традиция на Климент Охридски (на базата на такива критерии), днес едва за двадесет и една с по-голяма увереност се смята, че са създадени от Кирило-Методиевия ученик, а някои определено принадлежат на други автори. Ала за съжаление, това са инструментите, с които разполагаме. Остава само да бъдат внимателно, коректно и критично използвани.

4. За някои особености на съдържанието на словото. Макар в последвалите руски преработки акцентът да е изместен по обясними причини върху вражеските нашествия, изглежда, все пак в първоначалния си вид изследваното поучение е било написано по повод на настъпила продължителна суша. Освен в заглавието за *вѣдро* се споменава наред с други бедствия в началото (*не помышляюще казни бѣжѣа также на ны по всѣхъ днѣи прихощающе за грѣхы наша вѣдро(м) и градо(м) и сланою и гладо(м) ратными (var. ратьми) напастьми*

болѣзньми и моромъ, 3), а после и още веднѣж в частта, която намира паралел с вставката в хомилията на Григорий Богослов *In plagam grandinis* (да того ради затворѣ(т) сѧ нѣко овѣ (var. ово) ли злѣ ѿверъзает сѧ гра(д) въ дож(д)а мѣсто поущаѧ овѣ (var. ово) ли сланою плѣды оузнавѣла и землю ведро(м) тома наши(х) ради зловѣ, 24)³⁶. Сред причините за Божия гняв на друго място пък се посочва принасянето на жертви на кладенци и реки (нѣ рекостѣ... пожрѣ(м) стоудѣнцѣ(м) и рѣка(м) и (alii add. сѣтъмъ) да оулоучи(м) прошенїѧ наша, 11), което отново обвързва текста с пресъхването на водните източници. Предупреждава се изрично обаче не нарицайте си бѣга на земли ни в рѣка(х) ни в источницѣ(х) ни на аирѣ (16), основните библейски цитати също подчертават, че Бог наказва с липса на дъжд, а при покаяние оудѣжди(т) на ны дож(д)ѣ ранѣ и поз(д)енѣ и наплѣнѣтъ сѧ гоумьна пшеницѣ и прельють сѧ точила вина и волѣѧ (25).

Друга потенциално важна особеност на поучението е свързана с осъждането на езически практики. Освен споменаването на ритуалите спрямо кладенци и реки предупреждение се отправя (37) и относно изкушенията, чрез които дяволът съблазнява – противоречащи на нормите забавления (сопѣльми и скомраҳы и инѣми играми... гоусьми и свирѣльми пласанїи и смѣхы поустошными) и извършване на различни гадания по поличби (срѣцями, кокъми) и магьосничество (влѣшвами). Веднага след това, в края на словото, е поместено напомнянето нко овѣщахом сѧ въ сѣтъмъ крѣщенїи рекоуще ѿрицаѣ(м) сѧ сотоны и всѣ(х) дѣлѣ его (alii add. и всѣхѣ сложьвѣ ѣго) и всѣ(х) зловѣ его... и т.н. (39–41).

5. Характерна лексика в *Слово за засухата* и за *Божиие наказания*.

Не би могло да се каже, че *Слово за засухата* и за *Божиие наказания* се отличава с някакви необичайни или редки езикови характеристики. В лексикално отношение³⁷ като белег за старинност може да се приеме присъствието на гръцките заемки *аирѣ* ‘въздух’ 16 и *олѣи* ‘масло’ 25 и на архаичното *нѣприазнинѣ* ‘който се отнася до дявола, Сатаната’ 36. Не са рядкост и някои лексеми, които са известни преди всичко от източнобългарски преводни и

³⁶ Освен в *Слово за градобитието* от сбирката от тринадесет слова на Григорий Богослов според преписа им от XI в., откъдето е попаднала в нашето поучение и в следващите го руски преработки, думата *ведро* се открива и в *Молитвата при земетресение* в *Синайския евхологий*, при това в много сходен контекст (да избавиши гѣи люди своѧ ѿтѣ глѧда трѣса потопа огнѣ града огнѣ ведрѧ брани осопгнѣнѧ (!) и всѣкоѧ напасти, л. 8v от Sin. slav. 1/N, вж. CP/SR 2, 1298). Това са най-старинните фиксации на тази иначе общославянска лексема, която се среща нееднократно в руските летописи, *Хомиляра на Миханович* и хърватски глаголически източници (МСДЯ/MSDJa 1, 232–233; ЛПСГЛ/LPSGL, 58).

³⁷ Част от подобрите словоупотреби се срещат във всички текстови варианти на *Слово за засухата* и за *Божиие наказания*, а други – само в някои. Въпреки правилото *lectio difficilior potior* не във всички случаи можем да сме сигурни, че дадена лексема не е била включена в поучението в най-ранната му традиция.

оригинални произведения, например ласкрѣдиѣ ‘чревоугодие’ 3, проныривѣ ‘зъл, греховен’ 13, проказъство ‘измама’ 15, стоуденьць ‘кладенец’ 11, трѣба ‘приношение’ 13, тѣчиж ‘само, единствено’ 22, хлѣбъ ‘водопад’ 21, ѣдника ‘единствено, само’ 38, ѡза или ѡза ‘болест’ 10. Във версията на нашето поучение от сборника *Златоуст* са съхранени и други примери, като дѣльма ‘заради’ 10, 24, грѣшии ‘по-лош’ 11 и пронырство ‘коварство, лукавство’ (вместо проказъство или лъсть в другите преписи) 15.

Сред немаркираната по този показател лексика също се откриват интересни употреби, които имат значение за установяване на различни страни на авторския стил. Така използването на сѣрь ‘ръжда (болест по растенията)’ и хрѣсть ‘скакалец’ в 26 в старозаветна референция (и въз(д)амъ рече ва(м) за лѣта таже поаша проузи и хрѣстовѣ сѣри и гоуѣвнициѣ, Йоил 2:25) издава влияние от превода, засвидетелстван в Паримейника (срв. SJS 4, 386) – целият пасаж в случая съвпада с него. В препратката към Мал 3:6–7 *почто не съдръзаете сѣ о (var. ѡ) грѣсѣ(х) ваши(х) нѣ оуклонисте сѣ закона моего (var. законы мои)* пък се среща редкият глагол *съдръзати сѣ* ‘въздържа се, избягвам’ 20. Целият цитат, включително и употребата на *съдръзати сѣ*, съвпада с архаичния превод на Книга на пророк Малахия, прикрепен към тълковната версия на пророческите книги (Златанова/Zlatanova 1998, 247). Съпоставката показва, че славянските преписвачи и компилатори на изследваното тук поучение не са били много сигурни и за семантиката на думата, и за формата *съдръзаете*, която отговаря на гр. ἀλέχεσθε.

В *Слово за засухата и за Божиите наказания* са съхранени употреби на някои слабо отразени в речниците лексеми, например игрище ‘игрище’ 13 (с малко фиксации в това значение, вж. МСДЯ/MSDJa 1, 1021; ЛПСГЛ/LPSGL, 237), пропърати ‘пробия, утъпкам, проправка (път)’ 27 (срв. МСДЯ/MSDJa 2, 1559; ЛПСГЛ/LPSGL, 702), оузнаблиати ‘попарвам (със студ, със слана)’ 24. Други, по-често отбелязвани в лексикографските справочници думи биха могли да се разглеждат като типични за езика на автора, например зълѡкы ‘пороци, лоши дела, навици, мисли; грехове’ 8, 9, 11, 13, 24, 25, 29, 39 (лексемата има и други употреби в ед.ч., в близко или идентично значение) или прѣвакити ‘излъжа, примамя, съблазня’ 37. Глаголът *вакити* е рядко срещан както в руски по произход средновековни текстове, така и в старинни южнославянски преводи, включително в Супрасълския сборник, колекцията със слова на Методий Олимпийски и др. (МСДЯ/MSDJa 1, 223; ЛПСГЛ/LPSGL, 55, за прѣвакити и сродните му вж. МСДЯ/MSDJa 2, 1620; ЛПСГЛ/LPSGL, 718). Появата на *вакити* и прѣвакити в предполагаеми Климентови произведения като *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда* и *Слово за Възнесение* (примерите вж. по-горе) са свързани с определен контекст, идентичен с този в *Слово за засухата и за Божиите наказания*, и това обстоятелство дава основание тези словоупотреби да се причислят към стиловите атрибуиращи маркери.

6. Изводи. Началната точка от историята на текста на *Слово за засухата и за Божиите наказания* по всяка вероятност трябва да се търси в старобългарската епоха. За това свидетелстват преди всичко текстологически данни: съставителите на хомилетични сборки през X в., които черпят от протоколекцията *Златоструй*, го откриват включено в нея под името на Йоан Златоуст. Не е лишено от логика предположението, че още в общия им източник, а след това и в протографите на тези сборки, поучението е било подложено на малки волни или неволни изменения. Предходни изследвания установиха, че вторични наслоения се откриват както в словата от четиридесет и шесто натаък в пълната редакция, така и в останалите редакции на *Златоструй*, затова няма основания да се мисли, че *Слово за засухата и за Божиите наказания* е изключение. Ето защо за реконструиране на архетипа, особено при липсата на гръцки текст, е трудно да се говори. Настоящото проучване установи четенията, диференциращи двете текстологически групи в рамките на *Златоструя* (L85 и S40, H45, V23), и изведе на преден план техните характеристики. Стана ясно, че на този етап и двете трябва да се вземат предвид (освен в случаите на явни грешки), когато се извършват наблюдения относно първообраза на текста, като с особена тежест са, разбира се, случаите на пълно съвпадение помежду им. Забележително е, че версията S40 не е била съкратена и цялостно редактирана (каквото е бил подходът на съставителя на кратката редакция на *Златоструя* към неговия източник), а напротив, може да съдържа изконни четения, което е изключителна рядкост за текстовете от тази сбирка.

Текстовете от пълната редакция на *Златоструй* въпреки широкото разпространение на този тип Златоустова антология много рядко са били използвани като извор за съставянето на други сборници. *Слово за засухата и за Божиите наказания* потвърждава тази констатация. Вариантът в пълната редакция (L85) е останал изолиран за разлика от този в кратката (S40), който (или неговият прототип) е послужил за основа на всички останали версии, разгледани тук: преписите в т.нар. трета и четвърта редакции на *Златоструй*, в сборниците *Златоуст* и *Измарагд*, вероятно и в преработката в *Повест временных лет* и у Псевдо-Теодосий Печорски.

Историята на текста на *Слово за засухата и за Божиите наказания* представлява низ от различни приспособявания и изменения. То вероятно е възникнало като поучение, произнесено по конкретен повод, но авторът му умело е предвидил възможността текстът да се използва във всякакви случаи на бедствие или заплаха за общността. Тъкмо това се е случило на руска почва, където то е влязло в употреба за обяснение на варварските нашествия. Авторът освен това е изплел искусно една мрежа от отпратки към различни контексти – библейски, патристичен, догматически и литургически, а също така е изградил мостове към произведения на Климент Охридски чрез използването на типични топоси и идеи. Тези характеристики, както и цялостният тон и стил, сочат към Кирило-Методиевия ученик (или негов пряк последовател) като вероятен създател на словото.

Изследваното поучение дава материал за обследването му в множество аспекти, незасегнати тук в пълнота. То може да бъде разглеждано от гледна точка на възможната връзка с постния цикъл и през призмата на литургическата практика, дава възможност да се извършват съпоставки на цитатите със славянската библейска традиция, на топосите с техните източници или паралели в различни текстове, на структурата с аналогично построени произведения, а изданието на словото по няколко версии следва да улесни и бъдещото проучване на ранни необнародвани преписи. Допълването на езиково-текстологическите аспекти на *Слово за засухата и за Божиите наказания* с подобни и други ракурси несъмнено би обогатило представата ни за мястото и значението му в славянската хомилетика.

7. Принципи на издание на текста. В приложение се публикува текстът на *Слово за засухата и за Божиите наказания* според двете му най-разпространени версии – в сборниците *Златоструй* (в лявата колона) и *Златоуст* (в дясната). За първата като основен е приет текстът в пълната редакция на сбирката (L85, препис **D**), а в критическия апарат са включени различията, характерни за S40, H45, V23. За втората използвам преписа, публикуван в книгата на В. В. Милков (Милков/Mil'kov 1997, 177–183). Целта на изданието е да послужи за илюстрация и за по-добро разбиране на текстологическите взаимоотношения. Използвани са общо девет преписа, данните за които са поместени в изследването по-горе.

Пропуски в свидетелите се отбелязват в апарата с om., а добавки – с add. Оригиналният правопис на издаваните свидетели е запазен без промяна, изключение правят единствено надредните акцентни знаци, които не се отразяват, и надредните букви, които се предават в скоби в реда вместо над него. За целите на изследването освен това е въведена допълнителна сегментация на текста на поучението.

В редки случаи някои очевидни едичионни грешки в публикацията у В. В. Милков са коригирани, но повечето съмнителни места са оставени без намеса и със знак (!).

Във второто приложение е поместено т.нар. в руската славистика *Почуение за Божиите наказания*, включено в *Повесть временных лет* под 6576 (1068) г. Използва се изданието ПСРЛ/PSRL 1, 167–170. В квадратни скоби се възстановяват случайни пропуски в Лаврентиевия препис, а в кръгли скоби се дават някои от по-важните различия според преписа в Ипатиевската летопис (ПСРЛ/PSRL 2, 156–160). Тъй като този текст е многократно издаван и коментиран, тук е излишно да се прилага подробен критичен апарат, още повече, че и в този случай целта е да се онагледят само най-общите текстологически зависимости между оригинала и преработката. За улеснение с курсив са вмъкнати номерата на параграфите, използвани при настоящото издание на *Слово за засухата и за Божиите наказания*, по този начин паралелите между двата текста и принципите на съставяне на *Почуението в Повесть временных лет* стават по-ясно доловими.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Слово за засухата и за Божиите наказания в сборниците Златоструй и Златоуст

L85 (препис **D**) с разночетения по S40,
H45, V23

РГБ, Москва (ф. 732), Нижегородска
сбирка, № 613 (38)

Иже въ стѣы(х) ѿца нашего¹ ѿбна
зла(т)ѹстаго сл(в)о. о ведрѣ и о казнѣ(х)
бжїи(х). бл(с)ви ѿче.

1 Бра(т)е² тл҃готѹ³ грѣховноѹю
ѿтрасоѹще ѿ себе. въспранѣ(м) тако ѿ
сна тл҃жка. ѿ безаконїи и ѿ съблазнѣ
наши(х).

2 въ ни(х) же погрѣзноѹе⁴ше не можемъ
възникноѹти. ни възрѣти⁴ на высотѹ
не(с)ноѹю. нѣ въ безаконїи(х)⁵ наши(х)
хоще(м) всѧ дѣни своѧ кончати⁶. и
скончѣвае(м) а

3 лѣностїю грѣховною. и
ласксерь(д)ство(м)⁷ омрачивше
ср(д)ца своѧ. не помышляюще⁸ казни
бжїа, паже на ны по всѧ дѣни приходѣтъ
за грѣхы наша. ведро(м) и градо(м) и
сланою и гладо(м) ратными⁹ напастыми.
болѣзными и моромъ.

4 тѣми во казнѧ¹⁰ обрацае(т) ны к собѣ¹¹
бжї. и казни на ны посылае(т) врѣменныѧ.
разоумѣти на(м) велѧ¹². и тѣми ны велѧ
вѣчныѧ моукы гонѣноѹти.

Не(д)л. лѣю поученїе їѡа(н) зла(т)ѹста ѿ
ка(з)не(х) бжїи(х) ї ѿ стр(с)те(х). гї
бл҃ви ѿ(ч).

Братїе тл҃готѣ грѣховнѣю ѿрѣше ѿ
себе. воспранѣ(м) па(к) ѿ сна тл҃жка. ѿ
безаконїи(х) наши(х) соблазнѣ

в ни(х)же погрѣше (!) не може(м)
возникноѹти ни возрѣти на высотѹ
не(с)нѣю но в безаконїи(х) нѣши(х) живѣще
хоще(м) всѧ дѣни своѧ скончати.

в лѣности грѣховнѣи пребывающе. ї
ласксерь(д)не(м) ѿмрачивше ср(д)ца своѧ
не помышляюще ка(з)ни бжїа и(ж) по всѧ
дѣни находа(т) на ны за грѣхы нѣша.
ѿвог(д)а гладо(м) и сланою ѿвог(д)а
мором(м) и многими болѣ(з)ными. ѿвог(д)а
ратни частыми. вѣ(с)числьными
напасты(ми). їног(д)а пожаром(м).

тѣ(м) ны искѣшени, бжї нака(з)оѹта. ї
ѿбращаа к себѣ ї казни на ны посылае(т)
временныѧ хотѣа ны избавити вѣчныѧ
лѣки

¹ Иже въ стѣы(х) ѿца нашего : om. S40, H45, V23

² Бра(т)е : Братїе L85 (E, G), Бра(т)е H45, Братїе S40, Бра(т)а V23

³ тл҃готѹ : тѣщетоѹ S40 (P)

⁴ възрѣти : възвѣтати S40 (P)

⁵ безаконїи(х) : лѣжезаконїихъ S40 (P)

⁶ кончати : живоѹще скончати S40, живоѹще скончати V23

⁷ ласксерь(д)ство(м) : ласкрѣднемъ S40, H45, V23

⁸ помышляюще : помнѣюще H45

⁹ ратными : ратными S40, H45, V23

¹⁰ казнѧ : кажа S40, H45, V23

¹¹ ны к собѣ : вѣсе ны H45

¹² велѧ : вѣсе H45

5 аще расказаѡше сѧ въсплѣтъ пакы
възврати(м) сѧ на правѣ(д)ноѣ¹³ жити(т)ѣ¹⁴.
в' немѣже ны бѣгъ всег(д)а жити вели(т).

6 глѣ(т) во прѣрѣкнѣ¹⁵ к на(м), обратитѣ
сѧ къ мнѣ(ѣ) всѣ(м) ср(д)цѣмъ ваши(м).
посто(м) и плаче(м) и рыданіѣ(м).
(Йоул 2:12)

7 да аще си боудоу(т) в на(с). то надежоу
има(м) всѣ(х) грѣ(х) прощени кывше и
ѡрадоу прїѡти.

8 нѣ не види(м) ва(с) въ цркви
събирающе сѧ. ни възрацающа сѧ
когож(д)о ѡ злобѣ свои(х). нѣ акы свинїѡ
въ калѣ, грѣхобнѣ(м) пр(с)но валлюще
сѧ¹⁶. ли тако и¹⁷ пси на своѡ влвотины
възрацающе сѧ.¹⁸ тако прѣкываетѣ вы.
(2Пет 2:22)

9 тѣмѣже не тѣрпѡ злобѣ ваши(х)¹⁹ бѣгъ.
прѣрѣкнѣ к на(м) глѣть. разоумѣ(х) рече тако
жестокѣ еси. и шиѡ желѣзна выѡ твоѡ.
(Ис 48:4)

10 того ра(д) оудръжа(х) ѡ васѣ дож(д)ѡ.
прѣдѣлѣ²⁰ же единый вдожди(х) а дрѡгаго
не одожди(х) и исше. порази(х)²¹ зное(м)
и различными недоугы²². то и тако не
обратистѣ сѧ къ мнѣ. (срв. Ам 4:7-9)

аще покаѡвше(с) зло(в)и шбрати(м) сѧ
на прѣ(д)ноѣ житїѣ в не(м)же всег(д)а ны
вели(т) бѣгъ жити. то сп(с)ни бѣде(м).

глѣть бѣгъ к на(м) пр(о)р(о)ком. шбратитѣ(с)
ко мнѣ всѣ(м) ср(д)цѣ(м) ваши(м).
посто(м) и плаче(м) и вопле(м).

аще сна в на(с) бѣде(т) то надежѡ има(м)
ѡ всѣ(х) грѣ(х) прощено(м) кывшїма (!).
ѡрадоу принѡти.

не види(м) во часто при(з)вирюще
црква(м) не возраощеци(с) (!) ѡ грѣ(х)
свои(х) но акы сви(н)ѡ пр(с)но в калѣ
валлюще сѧ грѣхобнѣ(м) ї паки пси на своѡ
влвотины тако прѣкываетѣ вы.

тѣмѣже не тѣрпѡ бѣгъ бѣши(х) зло(в) глѣть
нам пр(о)р(о)ком(м) їсаїѣ(м). аще послѡшаетѣ
мене бѣга земнаѡ снѣстѣ аще ли не
послоушаетѣ в роужїѣ(м) вы поелѣтъ. сѣга
г(с)на глѡша сїа.

бѣши(х) во де(л)ма зло(в) глѣть гѣ еди(н)
прѣдѣлѣ(л) вдожд(д)нхѣ. а їно не (д)ожди(х)
исше. и порази(х) вы зное(м) ї
порази(х) вы разлн(ч)ными газамнн ї мразы
стѣдеными но ї тако вы не шбратистѣ(с)
ко мнѣ

¹³ правѣ(д)ноѣ : прѣвоѣ V23

¹⁴ жити(т)ѣ : житиѣ L85 (E, G), S40, H45, V23

¹⁵ прѣрѣкнѣ : самѣ прр(о)кѣ H45

¹⁶ валлюще сѧ : каллюще сѧ S40, H45

¹⁷ ли тако и : и акы S40

¹⁸ ли тако и пси на своѡ влвотины възрацающе сѧ : от. V23

¹⁹ ваши(х) : нашихъ S40, V23

²⁰ прѣдѣлѣ : дѣлѣ S40 (P R), H45, день S40 (U), страноу V23

²¹ порази(х) : S40, V23 add. вѣ; и соушею поразихъ вы и H45

²² недоугы : газамнн S40 (P), H45, V23, колѣзньми S40 (R U)

11 нъ рекостѣ сътвори(м) злаа. да придѡу(т) на ны бл҃гала²³ (Рим 3:8). пожрѣ(м) стѡудѣнцѣ(м) и рѣка(м). и²⁴ да оулоучи(м) прошенїа наша²⁵. сего ра(д) винограды ваша и нивы ваша и доубровы²⁶ истро(х) гл҃еть г҃ь. а злобѣ ваши(х) не мого(х) истърти (срв. Ам 4:9).

12 посла(х) на вы различныа болѣзни и смѣрти тл҃жкы. и на скотѣ(х) казнь свою показа(х). то ни тако²⁷ обратисте сѧ, нъ рѣсте моужайимъ сѧ (Йер 18:12).

13 доколѣ не насытитѣ сѧ злобѣ ваши(х). роуки бо ваша и ноги ослаблены соу(т) къ цр҃кви. и къ добры(м) дѣло(м). а на игрища²⁸ и на злаа²⁹ дѣла оубыстрены.

14 цр҃кви стол(т) заростѣше³⁰. а игрища оутлачена грѣховными пласы. да како ны хоше(т) миловати б҃гь. бѣсовьскаа оуго(д)оа³¹ твораши(м).

15 нѣ(с) бо на зл(о)боу ни на леть³² сътвори(л)ъ б҃гь. нъ на снѣвство собѣ. поноса же нашемоу невѣрованїю³³ самъ вл(д)ка рече. аще есмь оцъ ва(м), то гдѣ есть слава моа и ч(с)ть³⁴. аще ли есмь г҃ь вашъ³⁵ то гдѣ есть боазнь моа³⁶ (Мал 1:6).

но горшаа сотвористѣ. того ра(д)и не сл҃счаете прошенїи свои(х) ег(д)а молитѣ(с) а ѿ зло(к) сѧ не сл҃далаете. того ра(д)и виногра(д) бѣша і смоквы і нивы сотрѣ. гл҃ть г҃ь всѣдержите(а). а зло(к) бѣши(х) не могѣ стѣрти

і послю на вы болѣ(з)ни ра(з)личныа і смѣртї тл҃(ж)ки і на костѣ(х) (!) ваши(х) казнь свою показа(х) і на чаде(х) вши(х) и на равѣ(х). но і тако не обратистѣ(с)

но і (!) насытитѣ(с) зл(к) бѣши(х) рѣки бо бѣша і ноги бѣша ослаблены сѣ(т) к цр҃ква(м) і на молбѣ к б҃ѣ. а на игрища(ж) и на позоры шбощрены (!)

і на проклатаа мыслї пласанїа, да како ны бѣ хоше(т) помилова(ти) весо(в)скаа згода твораще.

нѣ(с) бо на(с) на злобѣ ни на пронырство бѣ сотвори(а) но снѣвство собѣ. поноса(ж) ншѣмѣ невѣ(р)ю. са(м) х҃с бѣ ншѣ рѣ(ч) аще есмь ѿцъ ва(ш). то гдѣ м(н) е(с) ѿцѣ слва ѿ ва(с), аще (ли) же есмь г҃ь бѣш то гдѣ е(с) боазнь моа на ва(с) тако добрїи раки боатѣ(с) гдѣи свои(х)

²³ бл҃гала: доврата S40, H45, V23

²⁴ и: S40, V23 add. сѣтѣмъ, H45 add. сѣт'ми

²⁵ наша: своя S40, V23, om. H45

²⁶ доубровы: S40 (P), H45, V23 add. и смокъви ваша; S40 (R U) add. и смоквенїе

вашѣ

²⁷ ни тако: и тако не S40, H45, V23

²⁸ игрища: S40, H45, V23 add. и на трѣбѣ

²⁹ злаа: пронириваа S40, H45, V23

³⁰ заростѣше: зарастѣше S40, H45, V23

³¹ оуго(д)оа: оугодїа L85 (E, G), S40, H45, V23

³² леть: проказьство S40, H45, проказньство V23

³³ невѣрованїю: невѣрию S40, V23, невѣрствию H45

³⁴ и ч(с)ть: om. S40, H45, V23

³⁵ вашъ: вамъ S40, V23

³⁶ боазнь моа: страхъ мои V23

16 ОБАЧЕ НЕ НАРИЦАТЕ СИ Б҃ГА НА ЗЕМЛИ.
НИ В Р҃КА(Х) НИ В ИСТОЧНИЦ҃(Х), НИ НА
ДИР҃Ь³⁷. АЗ҃Ъ ВО РОУКОЮ МОЕЮ ОУТВЕРДИ(Х)
Н҃БѸ. АЗ҃Ъ НА ВОДА(Х) ОСНОВА(Х) ЗЕМЛЮ. АЗ҃Ъ
ПОТОЧИ(Х)³⁸ ИСТОЧНИКЫ И Р҃КЫ НА ПИЩ҃
ЧЛ҃ВКЬ, И СКОТО(М).

17 АЗ҃Ъ РОУКАМА МОИМА СЪЗДА(Х) ЧЛ҃КА.
И ВСА ПОКОРИ(Х) ПО(Д) НОЗ҃Ѣ ЕГО ОВЦА И
ВОЛЫ И³⁹ ВСА. И ЕЩЕ ЖЕ И ЗВ҃ЬРИ⁴⁰ ПЛ҃СКАА.
И ПТИЦА НЕ(С)НЫА И РЫБЫ МОР҃СКИА. И
ПРЕСЛЫКАЮЩАА СА ПО ЗЕМЛИ. ЗАКОН҃Ъ ЖЕ МОИ
ДАХ҃Ъ ЕМ҃Ъ. ЗАПОВ҃ѢДА(Х) ЕМОУ СЛОУШАТИ МЕНЕ.
И ѿ ЛИЦА МОЕГО БОАТИ СА ИМЕНИ МО(Е)ГО⁴¹.
(срв. Пс 8:6–9, Мал 2:5)

18 ВЫ ЖЕ ОУКЛОНИТЕ СА ѿ ПУТ҃ИИ МОИ(Х).
ГЛ҃ЕТЬ Г҃Ъ. И СЪБЛАЗНИТЕ МНОГ҃Ы.
(срв. Мал 2:8)

19 СЕГО РАДИ ВОУДОУ СВИД҃ЕТЕЛЬ СКОР҃Ъ НА
ПРОТИВ҃НЫА. И НА ПРЕАБОД҃ЩИЦ҃Ѣ И НА
КЛ҃ВНОУЩАА СА ИМЕНЕ(М) МОИ(М) ВО Л҃ЪЖОУ.
И НА ЛИШАЮЩАА НАИМЬНИКА⁴² МЬЗ(Д)Ы. И
НАСИЛСТВОУЩАА СИРОТ҃Ѣ И ВДОВИЦИ. И НА
ОУКЛАНАЮЩАА СОУД҃Ъ КРИВО⁴³ (срв. Мал
3:5).

20 ПОЧТО НЕ СЪДР҃ЪЗАЕТЕ⁴⁴ СА О⁴⁵ ГР҃ѢС҃К(Х)
ВАШИ(Х). Н҃Ъ ОУКЛОНИТЕ СА ЗАКОНА МОЕГО⁴⁶
НЕ СЪХРАНИТЕ⁴⁷. ОБРАТИТЕ СА ОУКО К҃Ъ МИ҃Ѣ,
И АЗ҃Ъ ОБРАЩОУ СА К҃Ъ ВА(М). ГЛ҃ЕТЬ Г҃Ъ
ВСЕДР҃ЪЖИТЕЛЬ (срв. Мал 3:6–7).

ОБАЧЕ НАРИЦАЕТЕ (!) Б҃А НА ЗЕМЛИ. Н҃И В
РЕКА(Х) Н҃И ВО ІСТО(Ч)НИЦЕ(Х) Н҃И НА ЕЗЕРИ.
А(З) ВО Р҃СКОЮ МОЕЮ ШТВЕ(Р)ДИ(Х) Н҃БѸ. А(З)
НА ВОДА(Х) ЗЕМЛЮ ОСНОВА(Х). А(З) ПОТОЧИ(Х)
ІСТО(Ч)НИКИ І РЕКИ. А(З) ПРОРАСТИ(Х) ЗЕМ(Л)Ю
НА ПІЩЮ ЧЛ҃КО(М) І СКОТО(М).

А(З) СОЗДА(Х) ЧЛ҃КА. І ВСА ПОКОРИ(Х) ПОД
НОЗИ(Х) ЕГО. І ДА(Х) ЕМ҃Ъ ЗАКО(Н) БОАТИ(С) І
ТРЕПЕТАТИ ѿ ЛИЦА МОЕГ҃О.

ВЫ(Ж) ШКЛОНИТЕ ѿ ПУТ҃ИИ (!) МОИ(Х). І
СОБЛА(З)НИТЕ СА ГЛ҃ТЬ Г҃Ъ.

СЕГО РА(ДИ) ВШДЕ(Т) (!) СВИДЕТЕ(Л) СКО(Р)
(НА) ПРОТИВ҃НЫА. І НА ПРЕАБОДИЦА. І
КЛЕНЩА(С) ІМЕНЕ(М) МОИ(М) ВО Л҃ЪЖ І НА
ЛИШАЮЩА(Г) МЗ(Д)Ы НАИМНИКА. І НАСИ(Л)
СТВЮЩА СИРОТИ І ВДОВІЦИ. І НА СШДАЩАА ПО
КРИВЪ.

ПОЧТО НЕ ВСТАНЕТЕ(С) ЗЛО(К) СВОИ(Х). НО
ШКЛОНИТЕ[С] ЗАКОНЫ СВОА І НЕ СОХРАНИТЕ
И(Х). І ОБРАТИТЕ(С) КО МИ҃Ѣ. І ОБРАЩІ(С)
А(З) К ВА(М) ГЛ҃ТЬ Г҃Ъ ВСЕДЕ(Р)ЖИТЕ(Л).

³⁷ дир҃ь : въз(д)оусѣк V23

³⁸ поточи(х): штвер'зохъ V23

³⁹ и : om. S40, H45, V23

⁴⁰ зв҃ьри : скоты V23

⁴¹ закон҃ъ же мои дах҃ъ ем҃ъ заповѣда(х) емоу слоушати мене и ѿ лица моего боати са имени мо(е)го : закон҃ъ мои ист҃ьнѣ вѣ /H45 ю(с)/ съ нимь. жизни и мироу и дах҃ъ емоу боазни боати са мене. и ѿ лица имени моего боати са емоу S40, H45, V23

⁴² наильника : om. H45

⁴³ криво : кривѣ S40, H45, накриво V23

⁴⁴ съдр҃ъзаете : вращаете V23

⁴⁵ о : ѿ S40, H45, V23

⁴⁶ закона моего : pl. S40, V23; S40, H45 add. и

⁴⁷ не съхранисте : S40, V23 add. ихъ, H45 add. и

21 да⁴⁸ ѿвер'зоу ва(м) хлаби не(с)ныа
(срв. Мал 3:10). и възвращоу ѿ ва(с)
гнѣвъ мон. и⁴⁹ все избылоу⁵⁰ вамъ, и
не илоу(т) изменоци виногради ваши ни
нивы. нъ вы отаждасте къ минѣ⁵¹ слова
ваша глаголюще. соуетенъ работади боу⁵²
(срв. Мал 3:14).

22 тѣм'же виждоу тако оусты токмо⁵³
приближаете са къ минѣ и оустынама четете
мѡ. а ср(д)це ваше далече ѿстоитъ ѿ мене
глетъ гѣ (срв. Ис 29:13).

23 того ра(д) иуже проси(м). не
пріемле(м)⁵⁴. ег(д)а бо рече⁵⁵ призовете мѡ
азъ⁵⁶ не послушаю ва(с). възицоутъ мене
зліи⁵⁷ и не обрцоу(т) (Прит 1:28). не
въсхотѣша бо ходити поуте(м) мон(м). нъ
оуклониша са в' слѣдъ соуетных(х) бѣсѣ.
и поклониша са тваремъ роукою своєю⁵⁸
(ср. Ис 2:8, Йер 1:16).

24 да того ради затворѡе(т) са нѡ. овъ⁵⁹
ли зѡѣ ѿверзает са. гра(д) въ дож(д)
а мѣсто поуцаѡ. овъ⁶⁰ ли сланою плѣды
оузнавала. и землю ведро(м) томѡ.
наши(х) ради злобъ.

и а(з) ва(м) ѿверзѡ хлабины (!) не(с)
ныа, і во(з)вращѡ(с) ѿ ва(с) гнѣ(в) свои
і всѡ ѡбіліа ва(м). не імѡт вознемоци і
виногра(д) бѡша. і нивы но вы ѡтѡ(ж)дасте
слова зѡа глѡща на мѡ. і сѡете(н) всѡ(к)
работади бѡ.

тѣ(м)же виждоу вы тако зсты точію при(в)
лижаете(с) ко минѣ. а ср(д)це ваше далече
ѡстоит(т) ѿ мене. глѣтъ гѣ

ег(д)а призовете мѡ тог(д)а не послѡшаю
ва(с). възыщете мене зѡѣ но не ѡбращете
не восхотѣша бо ходити пѡте(м) мон(м) но
зклоніша(с) вслѣ(д) лѡкавы(х) бѣс(с).

і сотвориша волю и(х). и(ж) е(с) блоу(д)
і прелюбо(д)ниѡ. завистъ лжа та(т)
ва. і клевета братоненави(д)нїѡ. ѡсѡженїѡ
гнѣводе(р)жанїѡ злопоминанье. грабленїѡ
наси(л)е прочѡа зѡа дѣте(м) (!)

того ко ра(дн) затворѡе(т) са нѡ. ѡвог(д)
а зли ѿверзает(т) са гра(д) в до(ж)дѡ
мѣсто поуцаѡ ѡвогда (ли) сланою плоды
їзбавлѡни, ѡвог(д)а землю ведро(м) томѡ
нѡши(х) дѡ(л)ма зло(б)

⁴⁸ да : и азъ S40, V23, азъ H45

⁴⁹ и : доньдѣже S40, H45, V23

⁵⁰ избылоу : оубвилю S40, избылоуемъ H45

⁵¹ къ минѣ : на мѡ S40, H45, om. V23

⁵² соуетенъ работади боу : соуетнѣ работающе V23

⁵³ токмо : тѣчїю S40, V23

⁵⁴ не пріемле(м) : не оулоучаемъ S40, V23, om. H45

⁵⁵ ег(д)а бо рече : боудеть бо рече югда S40, H45, V23

⁵⁶ азъ : S40 add. же

⁵⁷ възицоутъ мене зліи : възидоутъ ицоуци зліи H45

⁵⁸ H45 om. ad finem.

⁵⁹ овъ : ово S40, V23

⁶⁰ овъ : ово S40, V23

25 да аще сѧ всѣ(х) преж(д)еречены(х) злѣ⁶¹ ѿверженѣ. то како и чадо(м) своимѣ подасть на(м) всѧ прошенїѧ⁶².

26 и одгъжди(т) на ны дожд(д)ь ранѣ и поз(д)енѣ. и наплънаѣтъ сѧ гоумьна пшеницѣ. и прельютѣ сѧ точила вина и волѣѧ⁶³. и възд(д)амѣ рече ва(м) за лѣта, ꙗже поаша проузи и хрѹстове сѣри и гоусѣницѣ⁶⁴. сила моѧ велика юже посла(х) на вы. глѣтъ гѣ вседръжитель (*Йоил* 2:23–25).

27 си слышаше чада възлюбленаѧ наказанїѧ по глѣоу гнѹ. останѣм сѧ ѿ злы(х) дѣлѣ⁶⁵. и наоучите сѧ⁶⁶ добро творити⁶⁷. избавите обидима, на покаанїе потщитѣ⁶⁸ сѧ. (*Ис* 1:17) проперѣте⁶⁹ зарастѣшаѧ поути къ црква(м).

28 быстро теченїе сътворите на добро ногама вашима. никомуже въздающе зла за зло. ни клеветы за клеветѹ. (*Пет* 3:9)

29 нѣ любѣвїю прилѣпите сѧ г(с)дѣ кѣ⁷⁰ ваше(м), посто(м) и млтвѣми⁷⁰. слъзѣми омывающе прѣгрѣшенїѧ своѧ⁷¹. и ѿ всего зла огрѣбающе сѧ блазѣмь прилѣпляюще сѧ. братолобїе(м) цвѣтоуще. не тѣчїю послушашающе оученїѧ. нѣ сътваряюще повелѣнаѧ на(м).

но аще пре(д)реченны(х) всѣ(х) зло(в) ѿверже(м)и. то па(к) чадо(м) свои(м). пода(с) на(м) всѧ прошенїѧ нѣша, и(х)же тревѣ(м)

ї водо(ж)дитѣ на ны до(ж)дѣ ра(н)ны и поз(д)ныи. спо(л)нат ца (!) гѣнна пшеници и пролїютѣ(с) точила в (!) виннаѧ и волѣтнаѧ. и всѧ бѣша прошенїѧ исполнитѣ, глѣтъ гѣ вседе(р)жите(л)

сїѧ наказанїѧ слышаше бра(т)ѣ возлю(в) леннаѧ по глѣ г(с)нѹ. останете(с) ѿ зло(в)ѣ бѣши(х) навькнете добро творити възычете сѧ(дѧ) избавите обидимаго. на покаанїе встремите(с).

и быстро теченїѧ ногама бѣшима. сотворїте на (до)бродите(л). никому(ж) дающе зла за зло ни клеветы за клеветѣ.

но прилѣпите(с) любѣвїю г(с)дѣ кѣ бѣше(м). по(с)то(м) и рыданїе(м) слезѣ(ми) омывающе всѧ прегрѣшенїѧ ѿ всѧкоѧ зловы ѿгрѣбающе(с) блазѣ(м) же прилѣпляюще(с) братолов(в)е (!) цвѣтѣще (!). не то(ч)ю послушашающе бчнїѧ но тварѣща повелїннаѧ на(м).

⁶¹ злѣ : зълѣвь S40, V23

⁶² прошенїѧ : прошенїѧ S40 (P)

⁶³ вина и волѣѧ : виньнаѧ и ѡлѣннаѧ S40, виньнаѧ и маслѣнаѧ V23

⁶⁴ гоусѣницѣ : оусѣница S40 (P)

⁶⁵ останѣм сѧ ѿ злы(х) дѣлѣ : останѣте сѧ ѿ зълѣвь вашнхъ S40, V23

⁶⁶ наоучите сѧ : навькнѣте сѧ S40, V23

⁶⁷ творити : S40, V23 add. възнѣте соудѧ и

⁶⁸ потщитѣ : оустрьмитѣ S40, V23

⁶⁹ проперѣте : протѣрѣте S40 (P)

⁷⁰ млтвѣми : рыданїемъ S40, V23

⁷¹ прѣгрѣшенїѧ своѧ : всѧ прѣгрѣшенїѧ S40, V23

30 не слово(м) тѣчию нарицающе сѧ хр(с)-
тїане. а поганьскы живѹщѣе, никтоже
бо слышанїе(м) оправдѣт сѧ ѿ б҃га. нѣ
творѧ правдоу прїятъ вывѣе(т) б҃мь.
(срв. Рим 2:13) и на того призирѣ(т), и
мл҃твы его послушае(т)⁷².

31 не всѧкъ бо рече г҃л҃и ми г҃и г҃и
вниде(т) в цр(с)тво неб(с)ное, нѣ
творѧ волю ѿца моего (Мат 7:21). се
же естъ вола ѿца неб(с)наго. ч(с)тота
вѣздрѣжанїе⁷³. мл(с)твыни покаанїе.

32 азъ бо слышоу⁷⁴ многы г҃люща. что
есмы сътворилъ да ми сѧ покаати естъ.
нѣ тѣ же и сотона г҃летъ величанїе(м)⁷⁵.
ѿпадъ лица б҃жїа⁷⁶ славы. что д҃ѣе
сътворилъ есмь б҃ви⁷⁷.

33 нѣ слышите како ти соу(т) д҃ѣла
его. сице помысли в' собѣ г҃ла. тако да
поставлю пр(с)тлѣ свои на звѣзда(х). и
боудоу подобенъ вышнемь. (Ис 14:14)
и того ра(д) сврѣженъ бы(с) с' небс. и
сѣ остроупными его силами. и тѣмъ
прелщенїе(м) ѿпа(д)ше б҃га вѣсѣми
нарекоша сѧ⁷⁸.

34 не довлѣ же емоу своѧ погыбель⁷⁹.
нѣ и адамь соуща в раи⁸⁰ прельсти. и
престѣпника заповѣди б҃жїи сътвори его. и
смерти повинна.

не слово(м) то(ч)ю ѿрицающе (!) хр(с)-
тїане. а пога(н)скїа живѣще никто(ж)
слышанїе(м) оправ(д)ае(т) сѧ ѿ б҃а. но
творѧ правдѣ сп(с)нѣ бѣде(т). а на то(г)
г҃ь. б҃ѣ вчи ѿвѣ(р)зѣе(т). ї оуши свои к
мл҃тве е(г) прилагае(т)

не всѧ(к) бо б҃л҃га г҃л҃и ми г҃и г҃и вниде(т)
в цр(с)тво неб(с)ное. но творѧ волю
ѿца моего(г). се(ж) е(с) вола ѿца неб(с)-
наго ч(с)тота воз(д)ержанїе. покаанїе
пш(с). млостыни ми(р) любо(в). смиренїе
покоренїе. послѣшан(ь)е. ї прочаа добра
д҃ѣла.

се(ж) слышо многи г҃л҃ца сице. что зло е(с)
сотвори(л). да ѡ че(м) ми каати(с) е(с). но
тот(ж) сатана г҃лѣ величанїе(м) злобою
ѿпаде слѣвы б҃га лица. то что д҃їю (!) есмь
сотвори(л) бѣ

но да слышите д҃ѣла е(г). како ти соу(т)
помысли в себѣ г҃ла. так да поста(в)лю
пр(с)тлѣ свои на звѣз(д)ами. ї боудѣ
подобен(н) вышнемь. да того ра(д)и све(р)-
женъ бы(с) с' небс со ѿстѣпными его
сила(ми) и(ж) прѣ(л)щенїе(м) ѿ б҃а ѿстѣпи
сѧ ї би смерти (!) претвориша(с)

не довлѣ(ж) емь своѧ злоба но ї адамѧ
в раи сѣща прѣ(л)ети ї престѣпника б҃жїа
заповѣди сотвори е(г). второе(ж) смерти
пови(н)на створи.

⁷² призирѣ(т), и мл҃твы его послушае(т) : очи свои ѿвѣрзаетъ и оуши свои къ мл҃твѣ юго прилагаютъ S40, V23

⁷³ вѣздрѣжанїе : S40, V23 add. ѿ всего, пощенїе

⁷⁴ азъ бо слышоу : аще и слыша S40 (P), аще и слышо S40 (R), аще и слышимъ S40 (U), аще и слышоу V23

⁷⁵ величанїе(м) : S40 add. и зѣлокою, злобою V23

⁷⁶ б҃жїа : S40, V23 add. и

⁷⁷ б҃ви : бѣ S40, V23

⁷⁸ и тѣмъ прѣлщенїе(м) ѿпа(д)ше б҃га вѣсѣми нарекоша сѧ : иже прѣлщениемъ ѿ б҃а остроупльше вѣсѣми прѣтворѣша сѧ S40, V23

⁷⁹ погыбель : зѣлоба S40, V23

⁸⁰ в раи : S40, V23 add. прѣклоушаниемъ

35 третїе еже бѣ сѧ творѧ лестїю. и вс(ѧ) члѣкы⁸¹ с поутѣ бѣа съврати. и моуцѣ вѣчнѣи повинны сътвори⁸². и до ннѣ же⁸³ ровѣ пагоубныи копаеть всѣ(м).

36 така ти естъ злоба непрїазнииа. и тако лоукавѣство, и тако вѣ неистовство⁸⁴ присно сѧ злоу радѣуе(т) а добра ненавиди(т)⁸⁵. и⁸⁶ многыми козньми, члѣкы врагы бѣоу сътвориѧ(т).

37 всакымии лестви ѿлоучаѧ⁸⁷ ны ѿ бѧ. сопѣльми⁸⁸ и сколрахи. и инѣми играми влѣкыи к собѣ, гоуслыи и свирѣльми. пласанїи и смѣхы поустошныи. лѣжами сращани⁸⁹. влѣшбамы клеветамы, татѣбамы. разбѣи блѣдомѣ и пїаство(м). завистьми враж(д)ами⁹⁰.

38 да ег(д)а вы лѣпо⁹¹ на(м) добрыми дѣлы вѣороужити(с) на нь, и побѣдити его. тог(д)а мы єдинако вѣ всии злобѣ волю его дѣе(м)⁹². того ра(д) и вѣ казни бѣжїѧ впаде(м)⁹³.

г.е (ж)е бѣат (!) сѧ твори лестїю всѧ соврати(т) соу(т) (!) бѣи. и мѣци вѣчнїи пови(н)ни соу(т) (!) створи ны. єдинако всѣ(м) ро(в) пагѣ(к)ныи їскопы е(г) (!).

такѣ е(с)тъ злоба непрїазнѣна. таково неїсто(в)ство и(х) пр(с)но злѣ радѣе(т) сѧ. а до(в)ро сѧ ѣдалѣе(т). премноги(ми) бо казньми (!) враги бѣ члѣки сотвориѧ(т).

всѧчески(ми) леств(ми) преѣдола ны ѿ бѧ трѣбамы и сколраха. їныи безаконїи и гра(н)ми (!) влѣкїи к собѣ. гѣальми (!) свѣри(л)ми и пласанїи сраще(м) ко(в)ми во(л)шество(м). клевета(ми) татѣбамы разбѣе(м) блѣдо(м) пїа(н)ствы. завистьми враж(д)ами гнѣво(м) и грабленее(м). и прочими злыи дѣлы.

вооружи(в)ше(с) на нѣ (!) победити. но и мы єдинако ко всѧкои злобѣ е(г) прѣраще(м). (!) часто и славно прїемле(м) злонравы козни и да то(г) ра(д)и пр(с)но в казни бѣа впаде(м)

⁸¹ и вс(ѧ) члѣкы : om. S40, V23

⁸² сътвори : S40, V23 add. ны

⁸³ и до ннѣ же : и єдинако S40, V23

⁸⁴ и тако вѣ неистовство : om. S40 (P)

⁸⁵ ненавиди(т) : оубѣгае(т) S40, оуганиае(т) V23

⁸⁶ и : присно S40, всег(д)а V23

⁸⁷ ѿлоучаѧ : прѣваблѣа S40, прѣльщаѧ V23

⁸⁸ сопѣльми : троуѣбамы S40, V23

⁸⁹ сращани : S40 (P), V23 add. козъми, S40 (R) add. козельми, S40 (U) add. ко-

бленїи

⁹⁰ враж(д)ами : вражении S40, V23

⁹¹ лѣпо : om. S40, V23

⁹² вѣ всии злобѣ волю его дѣе(м) : кѣ всѣи зѣлобѣ єго сластьно пририще(м) и приємле(м) злонравныи /злонравниа S40 (P)/ єго кѣзни S40, V23

⁹³ впаде(м) : S40, V23 add. присно

39 нъ да възненавиди(м) его (и) съ⁹⁴
скверъными⁹⁵ его дѣлы. иво овѣщахомъ сѧ
въ⁹⁶ стѣмь крѣпѣиіи рекоуще. ѿрицае(м) сѧ
сътмыи мѣ(х)⁹⁷ дѣлѣ его⁹⁸ и всѣ(х) зловъ
его⁹⁹ ꙗже вы¹⁰⁰ слышасте.

40 и овѣщахо(м)¹⁰¹ сѧ единомуу бгѡу
сътворшемоу всю тварь видимоую и
невидимоую. и вѣроуе(м) въ стѡю
тр(о)ицю в нераз(д)ѣлноу и несъз(д)аноу.
превѣчноу и безначалноу и бесконъчноу.

41 въ единомѣ вж(с)твѣ неразложно
славимоу. равноч(с)тноу и равнопр(с)тлноу.
ѣдина¹⁰² въ трѣ(х)¹⁰³ дрѣжава. ѣдино
цр(с)тво и¹⁰⁴ г(с)дѣство¹⁰⁵. ѣдина ч(с)ть
и поклонѣніе¹⁰⁶. въз(д)аимо¹⁰⁷ ѿ всеа¹⁰⁸
твари и всего¹⁰⁹ дыханїа. коупно ѿца и
сѡну и стѡму дхѡу, ннѣ и пр(с)но¹¹⁰.

но да во(з)ненавиди(м) его ꙗ с пре(л)-
щеными е(г) силами ꙗ дѣлы злыми. тако(ж)
сѧ вѣщахо(м) бѡу на стѡ(м) крѣпѣиіи
рекѡще ѿрицае(м) сѧ сотоны. ꙗ всѣ(х) дѣ(л)
его ꙗ вси(х) слоужѣ(в) е(г).

вѣщае(м) сѧ единомѣ бѡ сотворшема. всю
тва(р) видимѡю ꙗ невидимѡю вѣрѡе(м) во
стѡю ꙗ нераз(д)елимѡю ꙗ незасданнѡю (!)
тр(о)ицѣ.

во ѿца ꙗ сѡна ꙗ стѡго дхѡ. ннѣ ꙗ пр(с)но.

⁹⁴ съ : om. L47 (E)

⁹⁵ скверъными : прѣкъстъными тѣми S40, V23

⁹⁶ иво овѣщахомъ сѧ въ : ꙗкоже сѧ овѣщахомъ на S40, V23

⁹⁷ сътмыи мѣ(х) (!) : сотоны и всѣ(х) L85 (E), S40, V23

⁹⁸ его : S40, V23 add. и всѣхъ слоужѣвъ ѡго

⁹⁹ его : om. S40 (P)

¹⁰⁰ вы : въше S40, om. V23

¹⁰¹ овѣщахо(м) : овѣщаваемъ S40, V23

¹⁰² ѣдина : ѣдино бжѣство S40, V23

¹⁰³ въ трѣ(х) : S40, V23 add. ѣдина

¹⁰⁴ и : S40, V23 add. ѣдино

¹⁰⁵ г(с)дѣство : вл(д)чѣство и V23

¹⁰⁶ поклонѣніе : S40, V23 add. равъно

¹⁰⁷ въз(д)аимо : възданнъ илиъ S40, въз(д)аемъ V23

¹⁰⁸ всеа : въсѡкоа S40 (P)

¹⁰⁹ всего : om. S40, V23

¹¹⁰ пр(с)но : L85 (E) add. и в вѣ(к), L85 (G) add. и в' вѣкы вѣкомъ ами(н), S40 (P U), V23 add. и въ вѣкы вѣкомъ

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Т.нар. Поучение за Божиите наказания в Повесть временных лет

Наводитъ во бѣ по грѣбвꙋ своемꙋ иноплемьникы на землю. и тако скрꙋшенымъ имъ. въспоманꙋт сѧ къ бꙋ. оꙋсовнаѧ же рать. бываеть. ѿ соблажненѧ (ваг. сважениѧ) дѡвола. бѣ бо не хощеть зла члѣкмъ (ваг. въ члѣцѣхъ) но блга. и (ваг. а) дѡволъ радꙋет сѧ зломꙋ оꙋбниствꙋ. и крови пролитыю. подвизаѧ (ваг. въздвизаѧ) свары. и зависти. братоненавидѣннѣ. клеветы.

(3) земли же согрѣшивше которѣи любо. казнить бѣ смртꙋю ли гладомъ. ли наведеннѣ поганыхъ. ли ведромъ. ли гꙋсѣницею. ли инѣми казнѣми.

(5) аще ли покажавше сѧ бꙋдемъ. в немже ны бѣ велить жити (ваг. быти).

(6) глѣть бо прркмъ намъ. швратите сѧ ко мнѣ всѣмъ ср(д)цямъ вашимъ. постомъ. и плачемъ.

(7) да аще сице створимъ. всѣхъ грѣхъ прощени бꙋдемъ.

(8) но мы на злою възвращаемсѧ. акы свинѣ. в калѣ грѣховнѣмъ присно калающе сѧ (ваг. валлюще сѧ). и тако пребываемъ.

(9) тѣмже прркмъ на(м) глѣть. [разꙋ]мѣхъ р(ч) тако жестокъ юси и шна желѣзнаѧ твоя.

(10) того ради оꙋдержахъ ѿ вастъ дождь. предѣлъ юдинъ дождихъ. а дрꙋгаго не дождихъ исше. [и] поразихъ въи зноемъ. и различными казнѣми. то и тако не обратисте сѧ ко мнѣ.

(11) сего ради виноградъ вашѣ и смоковье ваше. нивы и дꙋбравы ваша истроухъ глѣть г(с)ь. а злобъ вашихъ не многохъ истерти.

(12) послахъ на въи различныѧ болѣзни и смерти тѡжкыѧ. и на скоты казнь свою посла(х). то и тꙋ (ваг. тако) не швратисте сѧ но рѣсте мꙋжаемсѧ.

(13) доколѣ не насытитисте сѧ злобъ вашихъ.

(18) въи бо ꙋклонисте сѧ ѿ пꙋти моего глѣть г(с)ь. и соблазнисте многы.

(19) сего ради бꙋдꙋ свѣдѣтель скоръ на противныѧ. и на прелюбодѣнца. и на кленꙋщаѧ сѧ именемъ моимъ во лжю. и на лишающаѧ мьзды наимнику. насильствꙋющаѧ сиротѣ. и вдовици. и на оꙋкланяющаѧ сꙋдъ кривѣ.

(20) почто не сдерзасте сѧ ш грѣсѣхъ вашихъ. но ꙋклонисте заканы моя. и не шхранисте ихъ. швратите сѧ ко мнѣ. и швращю сѧ к вамъ глѣть г(с)ь.

(21) и азъ ѿверзѹ вамъ хлѣбѣи(с)нѣи. и ѿвращію ѿ васъ гнѣвъ мон. дондеже все ѡбилѹеть вамъ. и не имѹтъ изнемощи винограда ваши. ни нивы. но вы ѡтѣжасте на мѡ. слова ваша гл҃ше сѹчетенъ ракотаи бѹ.

(22) оусты же чтѹтъ мѡ а ср(д)це ихъ далече ѿстоитъ мене.

(23) сего (ваг. того) ради ихже просимъ. не приемлемъ (ваг. оҹлоҹчимъ). бѹдетъ во реч(ч) югда призовете мѡ. азъ же. не послушахъ (ваг. не послушаю) васъ. взищите мене зли и не ѡбращаете. не всхотѣша бо ходити по пѹтемъ мон(м).

(24) да того ради затворѡет сѡ нѣбо. ѡво ли злѣ ѿверзает сѡ градъ. [в] дожда мѣсто пѹскага. ѡво ли мразомъ (ваг. сланою) плоды оҹзнаблѡга. и землю зноемъ томѡ наши(х) ради злобъ (ваг. грѣхъ).

(25) аще ли сѡ покаемъ ѿ злобъ наши(х). то акты чадомъ своимъ дастъ на(м) всѡ прошенъа.

(26) и ѡждит на(м) дождь ранъ и позденъ. и наполнат сѡ гѹмна ваша пшеницѣ. пролѣют сѡ точила виннага и маслянага. и въздам вамъ за лѣта. гаже поташа прѹзи и хрѹстове. и гѹсѣница. сила мога великага юже послах на вы гл҃ет г(с)ъ вседержитель.

(27) си слышаше. въстагнѣмъ сѡ на добро. взищѣте сѹда. избавите ѡбидимаго.

(28) на покаанъе придемъ. не въздающе зла за зло. ни клеветы за клеветѹ.

(29) но любовью прилѣпи(м) сѡ г(с)и вѣкъ нашему. постомъ и рыданъе(м). [и] слезами ѡмывающе всѡ прегрѣшенъа [наша]. (30) не словомъ нарицающе сѡ х(с)ыани. а поганьскы живѹще.

(ср. 37) се во не погански ли живемъ. аще оҹ срѣсти (ваг. въ срѡщемъ, въ стрѣчию) вѣрѹюще. аще бо кто ѹсращеть чернориза. то възвращаетсѡ. ни (ваг. ли) юдинецъ. ли свинью. то не поганьскы ли се есть. се бо по дѡволою наоҹченью кобъ сию держать. дрѹзи же и закѹханью вѣрѹють. еже бѹваетъ на [э]дравье главѣ.

(36) но сими дѡволъ лститъ. и дрѹгыми нравы

(37) всѡчскыми (ваг. всѡкими) лестьми преваблѡга ны ѿ бѡ. трѹбами и сколорохы. гѹсльми и рѹсальи.

(14) види(м) бо игрица оҹтолочена. и людѣи много множество [на ни(х)]. тако ѹпѣхати начнѹтъ дрѹгъ дрѹга. позоры дѣюще ѿ вѣса замышленаго дѣла. а цркви стоятъ югда же бѹваетъ годъ молитвы мало ихъ ѡбрѣтают сѡ в цркви.

(38) да сего ради казни приемлемъ ѿ бѡ всѡчскыа (ваг. всѡкыа). и нахоженъе ратны(х) по бж҃ью повелѣнью. приемле(м) казнь грѣхъ ради наши(х).

Литература

- Амфилохий 1875:** Амфилохий, архим. *Описание Воскресенской Новойерусалимской библиотеки*. Москва: Синодальная типография, 1875.
- Ангелов, Куев, Кодов 1970:** *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 1. Обработили Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов. София: Издателство на БАН, 1970.
- Ангелов и др. 1977:** *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 2. Обработили Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. София: Издателство на БАН, 1977.
- Ангушева 2008:** Ангушева, А. Риторически жанрове. – В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, 2008, 142–159.
- Аничков 1914:** Аничков, Е. В. *Язычество и древняя Русь* (Записки Историко-филологического факультета имп. С.-Петербургского университета, 127). Санкт-Петербург: Типография М. С. Стасюльбича, 1914.
- Богданович 1978:** Богдановић, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ, 1978.
- Будилович 1875:** Будилович, А. С. *XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1875.
- Буланин и др. 2014:** Буланин, Д. М., А. А. Романова, О. В. Творогов, Ф. Томсон, А. А. Турилов. *Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (Рукописные книги)*. Ред. Д. М. Буланин. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014.
- ВМЧ 1899:** *Великие Минеи Четии, собранные Всероссийским митрополитом Макарием. Ноябрь, дни 13–15*. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1899.
- Георгиева 2003:** *Златоструй от XII век. Увод и научно разчитане на текста Т. Георгиева*. Силистра: РИТТ, 2003.
- Георгиева 2005:** Георгиева, Т. *Три оригинални слова в ранната старобългарска проповедническа традиция*. София, 2005 (хабилитационен труд).
- Георгиева 2008:** Георгиева, Т. Симеоновиат Златоструй и съдбата на неговите редакции в България и Русия. – *Преславска книжовна школа*, 2008, 10, 250–257.
- Георгиева 2013:** Георгиева, Т. *Тържественник от XII век* (Известия на Научен център „Св. Дазий Доростолски“. Книга 7). Русе: Университетски издателски център, 2013.
- Горский, Невоструев 1884–1886:** Горский, А., К. Невоструев. Описание Великих Четых Минеи Макария митрополита Всероссийского. – В: *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских*, 1884, № 1, I–XIX, 1–65; 1886, № 1, 66–184.
- Гранстрем, Творогов, Валевищюс 1998:** *Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков. Каталог гомилии*. Сост.: Е. Э. Гранстрем, О. В. Творогов, А. Валевищюс (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 100; Patristica Slavica, 4). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин/Westdeutscher Verlag, 1998.
- Громов, Милков 2001:** Громов, М. Н., В. В. Мильков. *Идейные течения древнерусской мысли*. Санкт-Петербург: Русский христианский гуманитарный институт, 2001.
- Златанова 1998:** Златанова, Р. *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания* (Старобългарският превод на Стария завет. Т. 1). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.
- Иванова 1976:** Иванова-Константинова, Кл. Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII в. – *Зборник историје и књижевности. Одељење језика и књижевности*, 1976, 10, 89–107.

- Илиева 2015:** Илиева, Т. Пасажите и реминисценциите от символическите текстове в Богословие на Йоан Екзарх – съпоставка с текстова традиция на паметника и с други съчинения от епохата. – *Археологически прилози*, 2015, 37, 49–68.
- Иосиф 1892:** Иосиф, архим. *Подробное оглавление Великих четырех-миней всероссийского митрополита Макария, хранящихся в Московской Патриаршей библиотеке (ныне Синодальной)*. Москва, 1892.
- Йовчева 2008:** Йовчева, М. Климент Охридски. – В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, 2008, 230–237.
- Коцева 1980:** Коцева, Е. Най-ранният кирилски препис от слова на Григорий Богослов. – В: *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*. София: Наука и изкуство, 1980, 240–252.
- Леонид 1887:** Леонид, архим. *Сведения о славянских пергаменных и бумажных рукописях, поступивших из книгохранилища Свято-Троицкой Сергиевской лавры в библиотеку Троицкой духовной семинарии в 1747 г. (ныне находящиеся в библиотеке Московской духовной академии)*. Вып. 2. Москва: Изд. Императорское Общество Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1887.
- Милков 1997:** Мильков, В. В. *Осмысление истории в Древней Руси*. Москва: ИФРАН, 1997.
- Милтенов 2013:** Милтенов, Я. *Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*. София: Авалон, 2013.
- Милтенов 2015:** Милтенов, Я. Нови данни за Поучението за спасението на душата, приписвано на черноризец Петър. – *Старобългарска литература*, 2015, 51, 157–188.
- Милтенов 2016а:** Милтенов, Я. Бележки върху текстологическата история на Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда, приписвано на Климент Охридски. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 2016, 29, 47–89.
- Милтенов 2016б:** Милтенов, Я. Непроучено Слово за прелюбодейците и двуженците, вероятно принадлежащо на Климент Охридски. – *Българска реч*, 2016, 22, 2, 25–34.
- МСДЯ:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1–3. Санкт-Петербург: Изд. ОРЯС ИАН, 1893–1903.
- Николски 1906:** Никольский, Н. К. *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Корректурное издание*. Санкт-Петербург: Издательство ОРЯС ИАН, 1906.
- Орешников 1961:** Орешников, А. С. К истории начального летописного свода (О составителе и времени составления «Поучения о казнях божиих»). – *Труды Московского государственного историко-архивного института*, 1961, 16, 481–487.
- Петров 1887:** Петров, Н. И. Археологические заметки. IV. Источники поучения преподобного Феодосия Печерского о казнях Божиих. – *Труды Киевской Духовной Академии*, 1887, 2, 79–94.
- Петухов 1888:** Петухов, Е. В. *Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века* (Записки Историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета, 17). Санкт-Петербург: Типография ИАН, 1888.
- Протасьева 1970:** Протасьева, Т. Н. *Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А. В. Горского и К. А. Невоструева)*. Ч. 1. Москва: ГАУ, 1970.
- ПСРЛ:** *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1926; Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908.

- Пудалов 1990:** Пудалов, Б. М. Сборник „Измарагд“ в русской письменности XIV–XVI вв. – В: *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг*. Вып. 3. Ч. 2. Москва, 1990, 382–405.
- Пудалов 2004:** Пудалов, Б. М. К литературной истории сборника Измарагд: формирование 2-й (основной) редакции. – *Труды Отдела древнерусской литературы*, 2004, 55, 330–342.
- Савелиева 2016:** Савельева, Н. В. К вопросу об источниках Изборника 1076 г. (Первая часть: Три новые параллели к чтениям Изборника. Изборник и Златоструй). – *Palaeobulgarica*, 2016, 40, 2, 49–73.
- СК 1984:** *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* Москва: Наука, 1984.
- СК 2002:** *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век*. Вып. 1. Москва: Индрик, 2002.
- Спасова 2014:** Спасова, М. *16 слова на Св. Григорий Богослов (фототипно издание на ръкопис НБКМ 674)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014.
- СР:** *Старобългарски речник*. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. 1, 2. София: Издательство „Валентин Траянов“, 1999, 2009.
- Срезневский 1867:** Срезневский, И. И. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках (I–XL)*. Вып. III, 34–43 (№ XXIV). Санкт-Петербург: Типография ИАН, 1867.
- Срезневский, Покровский 1915:** Срезневский, В. И., Ф. И. Покровский. *Описание рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук*. 1. Рукописи. Т. 2. Петроград: ИАН, 1915.
- Станчев, Попов 1988:** Станчев, К., Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София: Университетско издателство „Климент Охридски“, 1988.
- Творогов 1985:** Творогов, О. В. Описание и классификация списков сборника Златоуст. – *Труды Отдела древнерусской литературы*, 1985, 39, 278–284.
- Творогов 1999:** Творогов, О. В. Древнерусские четьи сборники XII–XIV вв. (Статья четвертая: Дидактические гомилии). – *Труды Отдела древнерусской литературы*, 1999, 51, 20–42.
- Тихомиров 1968:** Тихомиров М. Н. *Описание Тихомировского собрания рукописей*. Москва: Наука, 1968.
- Туницкий 1904:** Туницкий, Н. Л. Слово о св. Троице, о твари и о суде Климента Словенского. – *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, 1904, 9, 3.
- Турилов, Мошкова 1999:** Турилов, А. А., Л. В. Мошкова. *Славянские рукописи афонских обителей*. Под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.
- Турилов, Фомина 2000:** Турилов А. А., М. С. Фомина. Слово Иоанна Златоуста „О Святой Троице и о твари, и о суде Божьем“. – *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2000, 1–2, 110–118.
- Фомина 1993:** Фомина, М. С. Древнейшие списки сборника Златоструя в ранней славянской письменности. – *Труды Отдела древнерусской литературы*, 1993, 47, 34–53.
- Чаговец 1901:** Чаговец, В. А. *Теодосий Печерский, его жизнь и сочинения. Историко-литературный очерк*. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901.
- Черторицкая 1994:** *Предварительный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно вос-*

точнославянского происхождения. Составлен Татьяной В. Черторицкой. Под ред. Хайнц Миклас. / *Vorläufiger Katalog Kirchenslavischen Homilien des beweglichen Jahreszyklus aus Handschriften des 11.–16. Jahrhunderts vorwiegend ostslavischer Provenienz*. Zusammengestellt von Tat'jana V. Čertorickaja. Unter der Redaktion von Heinz Miklas (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 91; Patristica Slavica 1). Опладен / Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.

Шахматов 1940: Шахматов, А. А. „Повесть временных лет“ и ее источники. – *Труды Отдела древнерусской литературы*, 1940, 4, 9–150.

References

- Aldama 1965:** Aldama, J. A. de. *Repertorium pseudochrysostomicum*. Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1965.
- Amfilohij 1875:** Amfilohij, archim. *Opisanie Voskresenskoj Novojerusalimskoj biblioteki* [Catalog of the Library of the Resurrection New Jerusalem Monastery]. Moscow: Sinodal'naja tipografija, 1875.
- Angelov, Kuev, Kodov 1970:** *Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya*. [Clement of Ochrida. The Complete Works]. Vol. 1. Processed by B. Angelov, K. Kuev, H. Kodov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1970.
- Angelov et al. 1977:** *Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya*. [Clement of Ochrida. The Complete Works]. Vol. 2. Processed by B. Angelov, K. Kuev, H. Kodov, K. Ivanova. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1977.
- Angusheva 2008:** Angusheva, A. Ritoricheski zhanrove [Rhetorical Genres]. – In: *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura* [History of the Bulgarian Medieval Literature]. Sofia: Iztok-Zapad, 2008, 142–159.
- Anichkov 1914:** Anichkov, E. V. *Jazychestvo i drevnjaja Rus'* [Paganism and Old Rus'] (Zapiski Istoriko-filologicheskogo fakul'teta imp. S.-Peterburgskogo universiteta, 127). Saint Petersburg: Tipografija M. S. Stasjul'bicha, 1914.
- Bogdanovich 1978:** Bogdanovich, D. *Katalog kirilskih rukopisa manastira Hilandara* [Catalog of the Cyrillic Manuscripts in the Hilandar Monastery]. Beograd: SANU, 1978.
- Bojkovsky, Aitzetmüller 1986, 1988:** Bojkovsky, G., R. Aitzetmüller. *Paraenesis. Die albulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers*. Bd. 2 (Monumenta linguae Slavicae, 22). Freiburg im Breisgau: Weiher Verlag, 1986. Bd. 4 (Monumenta linguae Slavicae, 26). Freiburg im Breisgau: Weiher Verlag, 1988.
- Budilovich 1875:** Budilovich, A. S. *XIII slovo Grigorija Bogoslova v drevneslavjanskom perevode po rukopisi Imperatorskoj Publichnoj Biblioteki XI veka* [The Thirteen Homilies of Gregory the Theologian according a Manuscript from the Imperial Public Library from the Eleventh Century]. Saint Petersburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1875.
- Bulanin et al. 2014:** Bulanin, D. M., A. A. Romanova, O. V. Tvorogov, F. J. Thomson, A. A. Turilov. *Katalog pamjatnikov drevnerusskoj pis'mennosti XI–XIV vv. (Rukopisnye knigi)*. [Catalog of the Literary Monuments in the Old Russian Literature of the 11th–14th c.]. Ed. by D. M. Bulanin. Saint Petersburg: Dmitrij Bulanin, 2014.
- Chagovets 1901:** Chagovets, V. A. *Teodosij Pecherskij, ego zhizn' i sochinenija. Istoriko-literaturnyj ocherk*. [Theodosius of Pechersk, His Life and Works. Historical and Literary Study]. Kiev: Tipografija Imperatorskago universiteta Sv. Vladimira, 1901.
- Čertoritskaja 1994:** *Predvaritel'nyj katalog tserkovnoslavjanskih gomilij podvizhnogo kalendarnogo tsykla po rukopisjam XI–XVI vv. preimushchestvenno vosto-*

- chnoslavjanskogo proishozhdenija / Vorläufiger Katalog Kirchenslavischen Homilien des beweglichen Jahreszyklus aus Handschriften des 11.–16. Jahrhunderts vorwiegend ostslavischer Provenienz* [Preliminary Catalog of Old Church Slavonic Homilies for the Mobile Feasts Year Cycle from Manuscripts of the 11th–16th C. Predominantly of Eastern Slavic Provenance]. Compiled by Tat'jana V. Chertorit'skaja. Ed. by Heinz Miklas (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 91; *Patristica Slavica* 1). Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
- CPG:** *Clavis patrum graecorum*. 2. Ab Athanasio ad Chrysostomum. Cura et studio M. Geerard. Turnhout: Brepols, 1974.
- Fomina 1993:** Fomina, M. S. Drevnejšie spiski sbornika Zlatostruja v rannej slavjanskoj pis'mennosti [The oldest copies of Chrysorrhoas collection in the earliest Slavonic tradition]. – *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 1993, 47, 34–53.
- Georgieva 2003:** *Zlatostruy ot XII veka. Uvod i nauchno razchitanie na teksta T. Georgieva* [The 12th Century Copy of the Chrysorrhoas Collection. Introduction and Scholarly Transcription of the Text by T. Georgieva]. Silistra: RITT, 2003.
- Georgieva 2005:** Georgieva, T. *Tri originalni slova v rannata starobalgarska propovednicheska traditsiya* [Three Original Homilies in the Early Old Bulgarian Tradition of Preaching]. Sofia, 2005 (habilitation thesis).
- Georgieva 2008:** Georgieva, T. Simeonoviyat Zlatostruy i sadbata na negovite redaktsii v Balgaria i Rusia [The Symeonian Chrysorrhoas collection and the faith of its redactions in Bulgaria and Russia]. – *Preslavskaya knizhovna shkola*, 2008, 10, 250–257.
- Georgieva 2013:** Georgieva, T. *Tarzhestvenik ot XII veka* [The 12th Century Copy of the Feast's Homiliary] (Izvestiya na Nauchen tsentar "Sv. Daziy Dorostolski". Kniga 7). Ruse: Universitetski izdatelski tsentar, 2013.
- Gorskij, Nevostruev 1884–1886:** Gorskij, A., K. Nevostruev. Opisanie Velikih Chet'ih Minej Makarija mitropolita Vserossijskogo [Description of the Great Menaia of Metropolitan of All Rus' Makarij]. – In: *Chtenija v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej rossijskih*, 1884, № 1, I–XIX, 1–65; 1886, № 1, 66–184.
- Granstrem, Tvorogov, Valevichjus 1998:** *Ioann Zlatoust v drevnerusskoj i juznoslavjanskoj pis'mennosti XI–XVI vekov. Katalog gomilii*. Sost.: E. E. Granstrem, O. V. Tvorogov, A. Valevichjus. [John Chrysostom in the Old Russian and South Slavic Literature 11th–16th C. Catalog of the Homilies. Elaborated by E. E. Granstrem, O. V. Tvorogov, A. Valevichjus] (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 100; *Patristica Slavica*, 4). Saint Petersburg: Dmitrij Bulanin/Westdeutscher Verlag, 1998.
- Gromov, Mil'kov 2001:** Gromov, M. N., V. V. Mil'kov. *Idejnye techenija drevnerusskoj mysli* [Ideological Trends in the Old Russian Thought]. Saint Petersburg: Russkij hristijanskij gumanitarnyj institut, 2001.
- Ilieva 2015:** Ilieva, T. Pasazhite i reministsentsiite ot simvolicheskite tekstove v Bogoslovie na Yoan Ekzarh – sapostavka s tekstovata traditsiya na pametnika i s drugi sacheniya ot epohata [Passages and reminiscences from the Credo texts in John the Exarch's Bogoslovie. Juxtaposition with its textual tradition and with other contemporary works]. – *Arheografski prilozhi*, 2015, 37, 49–68.
- Iosif 1892:** Iosif, arhim. *Podrobnoe oglavlenie Velikih chet'ih-minej vserossijskogo mitropolita Makarija, hranjashchihhsja v Moskovskoj Patriarshej biblioteke (nyne Sinodal'noj)* [Detailed Description of the Contents of the Great Menaia of Metropolitan of All Rus' Makarij Kept in the Moscow Patriarchal (at Present Synodal) Library]. Moscow, 1892.
- Ivanova 1976:** Ivanova-Konstantinova, Kl. Neizvestna redaktsiya na Zlatostruja v arabski izvod ot XIII v. [Unknown redaction of Chrysorrhoas in a Serbian manuscript from

the 13th c.]. – *Zbornik istorije i kn'izhevnosti. Odelen'e jezika i kn'izhevnosti*, 1976, 10, 89–107.

- Kotseva 1980:** Kotseva, E. Nay-ranniyat kirilski prepis ot slova na Grigoriy Bogoslov [The oldest Cyrillic copy of Homilies of Gregory the Theologian]. – In: *Balgarsko srednovekovie. Balgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Duychev* [Bulgarian Middle Ages. Bulgarian-Soviet Festschrift in Honor of Prof. Ivan Duychev]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1980, 240–252.
- Leonid 1887:** Leonid, archim. *Svedeniya o slavjanskih pergaminnyh i bumazhnyh rukopisyah, postupivshih iz knigohranilishcha Svjato-Troitskoj Sergievskoj lavry v biblioteku Troitskoj duhovnoj seminarii v 1747 g. (nyne nahodyashchisja v biblioteke Moskovskoj duhovnoj akademii)* [Scientific Information about the Slavic Parchment and Paper Manuscripts Received from the Library of Trinity St. Sergius Laura in the Library of Trinity Ecclesiastical School in 1747, Currently Located in Moscow Ecclesiastical Academy]. Vol. 2. Moscow: Imperatorskoe Obshchestvo Istorii i Drevnostej Rosijskih pri Moskovskom Universitete, 1887.
- LPSGL:** Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Vindobona: Braumueller, 1862–1865.
- Matejic, Thomas 1992:** Matejic, P., H. Thomas. *Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library (The Ohio State University)*. I. Catalog. Columbus: Resource Center for Medieval Slavic Studies, the Ohio State University, in cooperation with the “Ivan Dujchev” Research Centre for Slavo-Byzantine Studies, Sofia, Bulgaria, 1992.
- McCarthy 2009:** McCarthy, M. C. Divine wrath and human anger: embarrassment ancient and new. – *Theological Studies*, 2009, 70, 4, 845–874.
- Miltenov 2013:** Miltenov, Y. *Zlatostruy: starobalgarski homiletichen svod, sazdaden po initsiativa na balgarskiya tsar Simeon. Tekstologicheskoe i izvorovedsko izsledvane* [Zlatostruy: Old Slavonic Homiletic Collection Commissioned by the Bulgarian Tsar Symeon. Text-Critical and Source Study]. Sofia: Avalon, 2013.
- Miltenov 2015:** Miltenov, Y. Novi dannii za Pouchenieto za spasenieto na dushata, pripisvano na chernorizets Petar [Sermon on the salvation of the soul, attributed to Monk Peter: New data]. – *Starobalgarska literatura*, 2015, 51, 157–188.
- Miltenov 2016a:** Miltenov, Y. Belezhki varhu tekstologicheskata istoriya na Slovo za Sveta Troitsa, i za satvorenieto, i za sada, pripisvano na Kliment Ohridski [Notes on the text history of the Sermon on the Holy Trinity, the creation and the last judgment, ascribed to Clement of Ochrida]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, 2016, 29, 47–89.
- Miltenov 2016b:** Miltenov, Y. Neproucheno Slovo za prelyubodeytsite i dvuzhentsite, veroyatno prinadlezhashto na Kliment Ohridski [An unstudied Homily against adulterers and bigamists probably composed by Clement of Ochrida]. – *Balgarska rech*, 2016, 22, 2, 25–34.
- Mil'kov 1997:** Mil'kov, V. V. *Osmyslenie istorii v Drevnej Rusi* [Conception of History in Old Rus']. Moscow: IFRAN, 1997.
- MSDJa:** Sreznevskij, I. I. *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam* [Materials for the Old Russian Dictionary according the Written Monuments]. Vol. 1–3. Saint Petersburg: ORYAS IAN, 1893–1903.
- Nikolskij 1906:** Nikol'skij, N. K. *Materialy dlja povremennogo spiska russkikh pisatelej i ih sochinenij (X–XI vv.)*. *Korrekturnoe izdanie* [Materials for the Chronological List of Russian Writers and Their Works (10th–11th C.). Draft Edition]. Saint Petersburg: ORYAS IAN, 1906.
- Oreshnikov 1961:** Oreshnikov, A. S. K istorii nachal'nogo letopisnogo svoda (O sostavitele i vremeni sostavlenija “Pouchenija o kaznjah bozhiih”) [To the History of the Initial

- Chronicle (On the compiler and the time of compiling the Sermon on the punishments inflicted by God)]. – *Trudy Moskovskogo gosudarstvennogo istoriko-arhivnogo instituta*, 1961, 16, 481–487.
- Petrov 1887:** Petrov, N. I. Arheologicheskie zametki. IV. Istochniki pouchenija prepodobnogo Feodosija Pecherskogo o kaznjah Bozhiih [Archaeological notes. IV. Sources of the Venerable Theodosius of Pechersk's Sermon on the punishments inflicted by God]. – *Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii*, 1887, 2, 79–94.
- Petuhov 1888:** Petuhov, E. V. *Serapion Vladimirskij, russkij propovednik XIII veka* [Serapion of Vladimir, Russian Preacher of the 13th C.] (Zapiski Istoriko-filologičeskago fakul'teta Imperatorskago Sankt Petersburgskago universiteta, 17). Saint Petersburg: Tipografija IAN, 1888.
- PG:** *Patrologiae cursus completus, series graeca*. Ed. J.-P. Migne. Paris, 1857–1866.
- Protas'eva 1970:** Protas'eva, T. N. *Opisanie rukopisej Sinodal'nogo sobranija (ne voshedshih v opisanie A. V. Gorskogo i K. A. Nevostrueva)* [Description of the Manuscripts of the Synodal Collection (Not Included in the Description of A. V. Gorskij and K. A. Nevostruev)]. Part 1. Moscow: GAU, 1970.
- PSRL:** *Polnoe sobranie russkikh letopisej* [Complete Collection of Russian Chronicles]. Vol. 1. Lavrent'evskaja letopis'. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1926; Vol. 2. Ipat'evskaja letopis'. Saint Petersburg: Tipografija M. A. Aleksandrova, 1908.
- Pudalov 1990:** Pudalov, B. M. Sbornik "Izmaragd" v russkoj pis'mennosti XIV–XVI vv. [Izmaragd collection in the Russian literature of the 14th–16th c.] – In: *Metodicheskie rekomendatsii po opisaniju slavjano-russkikh rukopisnyh knig* [Methodical Recommendations on the Description of Slavonic-Russian Manuscript Books]. Vol. 3. Part 2. Moscow, 1990, 382–405.
- Pudalov 2004:** Pudalov, B. M. K literaturnoj istorii sbornika Izmaragd: formirovanie vtoroj (osnovnoj) redaktsii [To the literary history of the Izmaragd collection: the formation of the 2nd (main) redaction]. – *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 2004, 55, 330–342.
- Savel'eva 2016:** Savel'eva, N. V. K voprosu ob istochnikah Izbornika 1076 g. (Pervaja chast': Tri novye paralleli k chtenijam Izbornika. Izbornik i Zlatostruj) [To the question of the sources of the Izbornik of 1076 (First part: Three new parallels to texts in the Izbornik: Izbornik and Zlatostruj)]. – *Palaeobulgarica*, 2016, 40, 2, 49–73.
- Shahmatov 1940:** Shahmatov, A. A. Povest' vremennyh let i ee istochniki [Russian primary Chronicle and its sources]. – *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 1940, 4, 9–150.
- SJS:** *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Ed. J. Kurz, Z. Hauptova. Vol. 1–4. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1958–1997.
- SK 1984:** *Svodnyj katalog slavjano-russkikh rukopisnyh knig, hranjashchihsja v SSSR. XI–XIII vv.* [Unified Catalog of Slavic-Russian Manuscripts Kept in the USSR. 11th–13th C.]. Moscow: Nauka, 1984.
- SK 2002:** *Svodnyj katalog slavjano-russkikh rukopisnyh knig, hranjashchihsja v Rossii, stranah SNG i Baltii. XIV vek* [Unified Catalog of Slavic-Russian Manuscripts Kept in Russia, CIS and Baltic countries. 14th C.]. Vol. 1. Moscow: Indrik, 2002.
- Spasova 2014:** Spasova, M. *16 slova na Sv. Grigoriy Bogoslov (fototipno izdanie na rakopis NBKM 674)* [Sixteen Homilies of Gregory the Theologian. Phototype Edition of Manuscript 674 from the Cyril and Methodius National Library]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 2014.
- SR:** *Starobalgarski rechnik* [Dictionary of Old Bulgarian]. Ed. D. Ivanova-Mircheva. Vol. 1, 2. Sofia: Izdatelstvo "Valentin Trayanov", 1999, 2009.

- Sreznevskij 1867:** Sreznevskij, I. I. *Svedenija i zametki o maloizvestnyh i neizvestnyh pamjatnikah (I–XL)* [Information and Notes on Little-Known and Unknown Monuments (I–XL)]. Issue III, 34–43 (№ XXIV). Saint Petersburg: Tipografija IAN, 1867.
- Sreznevskij, Pokrovskij 1915:** Sreznevskij, V. I., F. I. Pokrovskij. *Opisanie rukopisnogo otdelenija biblioteki Imperatorskoj akademii nauk. 1. Rukopisi* [Description of the Manuscript Section of the Library of the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1. Manuscripts]. Issue 2. Petrograd: Tipografija IAN, 1915.
- Stanchev, Popov 1988:** Stanchev, K., G. Popov. *Kliment Ohridski. Zhivot i tvorchestvo* [Clement of Ochrida. Life and Works]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Kliment Ohridski”, 1988.
- Tihomirov 1968:** Tihomirov M. N. *Opisanie Tihomirovskogo sobranija rukopisej* [Description of the Tihomirov’s Manuscript Collection]. Moscow: Nauka, 1968.
- Tunitskij 1904:** Tunitskij, N. L. Slovo o sv. Troitse, o tvari i o sude Klimenta Slovenskogo [Sermon on the Holy Trinity, the Creation and the Last Judgement of Clement of Slovenia]. – *Izvestija Otdelenija ruskogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk*, 1904, 9, 3.
- Turilov, Fomina 2000:** Turilov A. A., M. S. Fomina. Slovo Ioanna Zlatousta “O Svjatoj Troitsi i o tvari, i o sude Bozh’em” [John Chrysostom’s Sermon on the Holy Trinity, the Creation and the Last Judgment]. – *Drevnjaja Rus’. Voprosy medievistiki*, 2000, 1–2, 110–118.
- Turilov, Moshkova 1999:** Turilov, A. A., L. V. Moshkova. *Slavjanskije rukopisi afonskih obitelej* [Slavic Manuscripts in the Athonite Monasteries]. Ed. A.-E. N. Tahiaos. Thessaloniki: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.
- Tvorogov 1985:** Tvorogov, O. V. Opisanie i klassifikacija spiskov sbornika Zlatoust [Description and classification of the copies of the Zlatoust collection]. – *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 1985, 39, 278–284.
- Tvorogov 1999:** Tvorogov, O. V. Drevnerusskie chet’i sborniki XII–XIV vv. (Stat’ja chetvertaja: Didakticheskie gomilii) [Old Russian homiletic miscellanies of the 12th–14th centuries (Article 4: Didactic Homilies)]. – *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 1999, 51, 20–42.
- VMCH 1899:** *Velikie Minei Chetii, sobrannye Vserossijskim mitropolitom Makariem. Noyabr’, dni 13–15* [Great Menaia, collected by the Metropolitan of All Rus’ Makarij. 13th–15th of November]. Saint Petersburg: Arheograficheskaja komissija, 1899.
- Yovcheva 2008:** Yovcheva, M. Kliment Ohridski [Clement of Ochrida]. – In: *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura* [History of Bulgarian Medieval Literature]. Sofia: Iztok-Zapad, 2008, 230–237.
- Zlatanova 1998:** Zlatanova, R. *Kniga na dvanadesette prorotsi s talkovaniya* [The Book of the Twelve Prophets with Commentary] (Starobalgarskiyat prevod na Stariya zavet. Vol. 1). Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 1998.